

Een ochtend in Bahia

Cees Nooteboom

bron

Cees Nooteboom, *Een ochtend in Bahia*. De Bezige Bij, Amsterdam 1968

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/noot003ocht01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de [gebruiksvoorwaarden](#).

Aan de nagedachtenis van Mr. Eduard Elias

Terug

november 1967. Ik ben er weer en ik ben er nog niet. Als je 's middags om een uur of vier van huis gaat, sta je de volgende ochtend om half een, onze tijd, op het hete, walmende vliegveld van Rio de Janeiro. Het is allemaal je eigen lichaam, er is geen kunst aan, en het is kinderachtig om er moeilijk over te doen. Je komt in Frankfurt, waar het vervelend is, in Genève, waar het koud en nacht is, in Dakar, hoofdstad van Senegal, waar het ook nacht is, maar waar een stomende warmte tegen je benen omhoog kruipt als je de vliegtuigtrap afdaald. Dan steek je de oceaan over, het licht haalt je in, en je bent in Zuid-Amerika. Van de piloot mag je in de cockpit zitten, je luistert naar de zachte Duitse commando's want het vliegtuig is van de Lufthansa, dan verschijnt, groen en gekarteld, bijna tien kilometer diep beneden me, een kust en een stad, Bahia de San Salvador. Zakenlieden doen dit soort dingen dikwijls, daarom zijn er luchtlijnen. Ik ben de uitzondering: verward in idiote strikken van niet begrepen tijd sta ik in Dakar aan een bar met kaalgeschoren negers te zweten, mijn horloge heeft zijn geldigheid verloren, mijn tijd is hun tijd niet en straks is hun tijd de tijd ook niet meer, middagen, ochtenden en nachten weerkaatsen in elkaar, en datgene wat er niet zichtbaar aan me is fladdert daartussendoor. In het duister heb ik over de Sahara gevlogen, van beneden af gezien - als er iemand was om het te zien - in een verre, aluminium koker, waarin de lichten zijn uitgedaan. Een van de wonderlijkste beelden - 's nachts, als zo'n heel vliegtuig slaapt - is naar de WC gaan. Mensen hangen als verwrongen vormen onder plaids in hun stoelen, ik loop er op mijn sokken doorheen, omringd door een buitensporig eenzaam voorwerp, temperatuur buiten min 25 graden, hoogte tien kilometer, beneden nu de oceaan waarop geen licht, geen schip zichtbaar is. De stewardess geeft me een glaasje cognac, als ik het op heb ben ik al weer meer dan honderd kilometer verder, de maan *zit* in de hemel terwijl hij anders hangt, en ik geloof niet meer dat reizen alles duidelijker maakt - het is raadselachtig.

Nu ben ik terug. Op mijn tafel liggen drie vreemde brokjes krijt, blauw, wit, bloedkleurig, voorwerpen

die ik gekocht heb van een oude neger op de markt van Bahia, en die mij moeten beschermen tegen onheil. Hij heeft ze me gegeven, dat en een poeder dat mijn huis tegen boze geesten moet vrijwaren, en ik heb het meegenomen. Terug was alles hetzelfde, dat wil zeggen, even anders als heen. Mensen die ik daarvoor nooit gekend had en die me nu wegbrachten. Het vertrek in de nacht, en, als alle schimmen om me heen slapen, de zwarte kleden van de hemel weer brandend van de duizenden sterren. Of misschien was terug toch vreemder, omdat het eindigde in het bekende. Eerst de oceaan, waarover ik tien jaar geleden werkend op een klein vrachtschip naar Suriname voer. Ik probeer me die dagen te herinneren, maar het enige dat iets met *dit* te maken heeft zijn de sterren, waar ik 's nachts naar keek, urenlang, hangend over de reling, de maan zwemmend in het water en achter het geluid van de oceaan de oneindige stilte. Drie weken duurde het toen, nu nog geen etmaal. We landen, tegelijk met de dag, in Dakar. Tonic en Coca Cola, de wereld is een dorp geworden waarvan de inwoners hetzelfde drinken. McLuhan heeft gelijk. Een paar palmen, hitte, een platte zee waarop het licht begint te branden. Het zoveelste vertrek, het loeiende rennen, de kick van die ene seconde waarop je niet meer op de aarde bent, en dan, een half uur later, de Sahara, urenlang, geel, bruin, streng; en ik gebruik mijn schietstoel en sta weer, zeven jaar geleden, aan de poort van de laatste post voor Mauretanië, M'Hamid, naar dat nooit meer ophoudende, gevaarlijke landschap te kijken waar ik nu overheen vlieg, niet alleen *de* tijd maar ook mijn eigen tijd verstrikt zich in zichzelf, en ondertussen zit ik keurig aangekleed in mijn stoel, lees de Frankfurter Allgemeine, eet een Schnellimbisz, laat de kust van Spanje, laat Marseille en duizend andere herinneringen verdwijnen, zie hoe de wereld wit, hoog, noords en winters wordt, sneeuw op de stenen Dracula-tanden van de Zwitserse bergen, bebloede doeken van mist boven Zurich waar we nu doorheen breken en landen en buiten komen in koele, weldadige lucht. Een paar uur later zit ik in mijn niet veranderde huis en lees de post, en hoor boven mijn huis een vliegtuig en wil het huis uit en mee. Buiten zijn de bomen geel en al kaal. Er is een vreemd jaargetijde angebroken.

(geschreven in mei '68 als inleiding bij een fotoreportage van Eddy Posthuma de Boer in 'Avenue')

Brazilië, vastgeklemd in Zuid-Amerika als een reus in de magere omarming van veel dwergen. Drie miljoen tweehonderd zeven en tachtig duizend éénhonderd vijf en negentig vierkante mijlen, niet één minder. Op sommige van die mijlen staan wolkenkrabbers en nachtclubs, op sommige krotten in modderwater met krabben, sommige mijlen zijn zelf van modder en van water, sommige zijn oerwoud, sommige zijn de modernste stad ter wereld, veel zijn er droge vlakke, de meeste zijn er niets, dom land zonder zin; aarde. Aarde met dieren erop, aarde met mensen erop. Zeventig miljoen mensen, de halve bevolking van Zuid-Amerika. Het is geen land, het is een wereld. Ik ben er geweest, maar waar ben ik geweest? Niet in de Amazone, niet in de Sertao, niet in Matto Grosso, niet in het oerwoud, niet in de vlakke, ik ben er niet eens geweest. Ik ben in een stad geweest, Rio, en heb toen tweeduizend kilometer over boerenkool gevlogen, naar Bahia. Een laaiend heet vliegveld, zwijgzame militairen in trucs, whisky met tinkelend ijs op de groene gazons van de gouverneur, de apathisch starende blik uit de krotten op palen een paar uur later. Of de onbeschaamd mooie, paradijselijke lichamen op het strand van Copacabana, en diezelfde blik, haat of apathie, in de tegen de schilderachtige heuvels opvretende krotwijken van Rio.

Het is ruim een half jaar geleden dat ik er was. Het land gaat niet meer uit je gedachten. De eerste dagen ben je verdwaasd van de hitte, van het licht, van de vrolijkheid, van de muziek. Alles is waar. De samba is waar en de bossa nova is waar. Het carnaval is waar en Villalobos is waar. De zon, de palmen, de zee, de vrouwen zijn waar. Het is een gelukkig, verleidelijk waas van waarheid waarachter de werkelijkheid zich verbergt. Een werkelijkheid van armoede en agressie, van dictatuur en honger, een werkelijkheid die zich onzichtbaar kan maken voor degene die haar niet wil zien, en die onzichtbaar geworden is voor velen die haar dagelijks zien. Het waas waarachter die werkelijkheid verborgen is, werd niet alleen door de regering gesponnen. De volksaard zelf spint dat gordijn van muziek voor de ogen van de vreemdelingen die niet méér willen zien. En de dictatuur is discreet. Alleen de honger is niet discreet, en bisschoppen, intellectuelen, studenten, vakbondsleiders, priesters die daarover spreken, zijn niet discreet. Kindersterfte in Manaus, hoofdstad van de Amazone, is

239 per duizend geboren kinderen. In Nieuw-Zeeland, om maar een dwarsstraat op te noemen, is dat 32 per 1000. Ik neem dit éne cijfer uit het boek 'Geografie van de honger' van de Braziliaan Josue de Castro. Ik neem er maar één omdat ik er duizend kan geven. De Castro heeft dat hele waanzinnige land in kaart gebracht, maar het is geen kaart van heuvels, bergen en rivieren, het is een kaart van verschillende soorten honger, of liever, gebrek. Honger smaakt overal hetzelfde, gebrek aan ijzer, aan calcium, aan eiwitten, verschilt per streek. Daarom verschillen de ziektes, de problemen. Het is een boek van procenten en statistieken, datgene wat we vroeger klaaglijk het spook van de honger konden noemen, krijgt hier een ijskoude, gedetailleerde beschrijving als was het een door de FBI gezochte misdadiger. Het boek eindigt zoals zo'n boek hoort te eindigen: 'Het Brazilië dat de hoofdstad van de toekomst heeft opgericht, moet de rest van het land losrukken uit de nevels van het verleden, uit de resten van een voorkapitalistische infrastructuur waarin meer dan de helft van zijn bevolking tot nu toe gevegeteerd heeft. De overwinning op de honger is de uitdaging voor de generatie van nu - het zal het symbool zijn van de definitieve triomf over de onderontwikkeling.' Overwinning, triomf, maar hoe? Het land is zo groot als een dinosaurus; als de hersens iets gedacht hebben, duurt het een jaar eer de voeten het kunnen uitvoeren. Dat geldt niet alleen voor een goede of een slechte regering, dat geldt ook voor een revolutie. Brazilië is geen Cuba, geen eiland. De Westeuropese theoreticus in zijn leunstoel kan zijn geweld prediken, de 'verdachte persoon' Marcos d'Oliveira, bisschop van Santo André en al vijf keer door de Braziliaanse staatspolitie gearresteerd, antwoordt: 'Een sociale revolutie met gewapende macht zou een wanhoopsdaad zijn, een uiterste middel. Men moet er niet aan beginnen, want het zal ontzettend veel slachtoffers maken. De politie van het leger weet alles. Die slaat onmiddellijk bloedig toe. Elke bijeenkomst wordt verraden. Iedere tegenstander wordt bespioneerd. Zolang niet alle middelen beproefd zijn, is revolutie met geweld verkeerd.' Alles wat je er dan als dilettant en buitenstaaander nog over zegt, wordt overbodige en luxueuze onzin. Zij die van veraf praten over de twee, drie Vietnams in Zuid-Amerika, zonder er, zoals Che Guevara die dat het eerste zei en wiens naam nu op de muren van Rio geschreven staat, lichamelijke consequenties aan te verbinden, of gewoner gezegd, wie het geweld preekt zonder er zelf aan

deel te hoeven nemen, praat onzin en weet niet wat hij zegt. Het is misschien al even schaamteloos om te zeggen, zoals ik, dat ik in dat land gelukkig ben geweest. En naïef om te zeggen dat dit het gelukkigste land van de wereld kan worden. En belachelijk om te hopen dat dat ooit zonder bloed en dood zou kunnen. Maar iedereen die deze woorden in de mond neemt, moet bedenken dat als deze reus zich omwentelt, de hele aarde zal schudden.

Tuin

november 1967. Heel vroeg in de ochtend. Ik ben opgestaan en kijk vanaf het balkon van mijn hotel naar het strand van Copacabana. De neger die elke dag zijn adelaarvormige vliegers verkoopt staat er al. Hij steekt zijn vliegers, oranje, geel, blauw, rood, een voor een in het zand. Het licht is wit, maar er is geen zon. Een massieve nevel staat op de uiteinden van de baai, de groene, wollige eilanden liggen er in als slaperige monsters. Twee meter hoge golven slaan stuk tegen het strand, ik kijk er naar en luister naar het geluid. Behalve de neger zie ik nog niemand. Straks, als de zon komt, ligt het strand vol met mooie mensen, hoog schreeuwende ijs- en ananasverkopers ploegen er doorheen, papiergeld opgevouwen tussen alle vingers van hun linkerhand, overal wordt gevoetbald, harde knallen met blote voeten, af en toe springt de zee te ver op het land en slaat een groep kletsnat, de zon houdt het paradijs in stand en ik lig in het zand en kijk naar de wilde wolken, en hoor een taal die ik nauwelijks versta.

Als de wolken het winnen trek ik met iedereen weg. De taxi's zijn hier Volkswagens en Dauphines, ik neem er een naar de botanische tuin. De wachter draait mij door een tourniquet en ik sta in de tropen in de tropen - want het is dubbelop, de lucht is niet alleen heet, de bomen en planten die daar bij horen staan er ook, allemaal bij elkaar, palmen en bamboestruiken, orchideeën en vleesetende monsters, alles volgeschoten met kleur, zachtjes bewegend op de wind, maar het is toch heel stil. Er is niemand. Ik kan mijn voetstappen tellen terwijl ik rondloop. Af en toe staat er een borstbeeld van een al lang vergane plantendokter die tussen zijn door hemzelf benoemde eeuwige groen van een soort onsterfelijkheid geniet. Ik schrijf zijn naam op, en ook die van bloemen en bomen, ik schrijf wat ik zie, maar later verlies ik mijn aantekeningen zodat het geziene verdwenen is. Alleen dat er plotseling een slang langs mij door het korte, harde gras schoot, dat weet ik nog, en dat er een waanzinnig grote bloem was die er uit zag als aan elkaar opgehangen, kleine bloedende vogels, onvoorstelbaar rood. Maar als ik mijn ogen dichtdoe zie ik toch nog wat, de bijna zichtbare stilte onder een

vreemd gebogen bamboebos, de kolibrie die even trillend stilhing tussen zijn razend heen en weer bewegende, zoemende vleugeltjes en toen in zijn geheel in een witblauwe bloemkelk verdween, een vogel in een bloem. Er murmelt wat water, ik zie nu ook plotseling mensen, twee oude dames die over een onvergetelijke herinnering spreken, een negerjongen op blote voeten met zijn arm vol flessen, een jonge man met een wit gezicht die onder een kerkachtige gewijde varen ook al onsterfelijke woorden uitspreekt tegen een meisje dat met de zwartste ogen van de wereld mijn kant opkijkt en mij niet ziet. In de verte staat een weelderige poort, maar als ik dichterbij kom is het een poort die nergens naar toegaat, een triomf boogje dat al klaar was en toen kwam er geen triomf, dus nu staat het tegen een blinde, gele muur, en omdat ik aan de andere kant mensen hoor wil ik zien wat zich daar afspeelt en klim er tegenop.

Het is een straat. Een negerin in een lange jurk verkoopt zittend op het trottoir gehaktballen van gemalen maniokwortel. Achter deze wijk houdt de stenen stad op en beginnen de favelas, krotwijken van zelfgetimmerde keten en houten huisjes waarin de armen wonen. Het moeten er veel zijn, want als een lange slinger van bederf zetten die krotten zich in de heuvels voort, zo ver als ik kan kijken. Als mijn ogen weer terugdwalen naar de negerin zie ik dat er schuin achter haar in grote, rode letters op de muur geschilderd staat: 'De idee van Che Guevara zal verder leven'.

Kerkhof

Rio de Janeiro, november 1967. Markten en kerkhoven, verzamelplaatsen van levenden en doden - daar leer je een stad kennen. Gisteren heb ik besloten om vandaag naar een kerkhof te gaan, en nu ik opsta en de luiken van mijn hotelkamer optrek zie ik over de zee het bijbehorende weer naderen: een grijs leger dat het land binnenvalt. Goedemorgen soldaten! Goedemorgen generaal! De soldaten tikken tegen het raam en de generaal krijgt een grote oranje papaya bij zijn ontbijt.

Een half uur later loop ik op straat en houd een taxi aan, een van die monsters die een geluid maken alsof ze op gedroogde peulvruchten lopen. De chauffeur vraagt waar ik naar toe moet.

Naar een kerkhof.

Naar welk?

Doet er niet toe.

Aan zijn bijgelovige nek zie ik dat hij weet dat ik gek ben, en mij in zijn spiegel in de gaten houdend rijdt hij mij met een razende vaart tot een grote, gele, met gekruiste knekels versierde poort. Er staat een beschilderde doodskist voor, op een klein karretje. Het hout is zeer dun. Hier wordt niets aan het toeval overgelaten, denk ik en ga achter een treurende negerfamilie aan de poort in. De regen begint wat harder te vallen, de familie slaat een zijweg in en ik loop rechtdoor naar een kruispunt waarop kaarsen branden. Aan beide kanten rijzen piramides op die de aanzienlijke doden van Rio moeten bevatten. Soldaten, engelen, maagden en goden waken er over in theatrale houdingen. De enige plek waar je dat soort houdingen nog live kunt zien is in de opera. Graven met afgeknotte zuilen, halve villa's, flatgebouwen, gewone dozen, tempels, in een wereldtentoonstelling van merkwaardige bouwsels wacht de haute volée van Brazilië het einde der tijden af.

De negerfamilie ben ik tussen al die versierde wolkenkrabbers al kwijtgeraakt, die moeten heel ergens anders zijn, in de buitenwijken waar men even eenzaam, maar in bescheidener omstandigheden even afdoende vergaat. Er staan veel mensen bij de brandende kaarsen. De pakken kaarsen liggen klaar op een rooster, samen met tientallen doosjes lucifers. Gefluisterd bid-

den, gespetter van kaarsvuur in de regen, bloemen met tranen, de geur van uitgedoofd kaarsvet, de likkende vlammetjes, knielende en starende mensen in hun eigen verdriet vervat, een ijzeren pot waar geld in verdwijnt, twintigste-eeuwers in het raadsel van de dood. Terwijl ik daar sta wordt het niet opgelost, dus ik loop verder, al aardig nat, en zie hoe een arbeider uit zijn graf opstaat en een peuk wegwerpt. Daarna bukt hij zich om zijn metselwerktuigen te pakken. Een oude man onder een paraplu staat een paar graven verder op en schikt een bos bloemen, en nog eens, en nog eens.

In de verte trekken de nevels door de heuvels, die ook hier weer bezet zijn met sloppen, het leven vóór de dood. Ze hebben het uitzicht op muren vol dozen waarin, zoals in alle Latijnse landen, ook al doden begraven liggen. De muur waar ik nu voor sta is voor de kinderen, en het is een oude muur, vol met kinderen die nu al veel langer niet geleefd hebben dan wel, zoals Joaquin Dias da Silva gestorven 9.1.1925. Vanaf de muur, die bovenaan een trap ligt heb ik een goed uitzicht over de stenen vlakte. Engelen met flambouwen en uitgedoofde toortsen voeren de boventoon. In alle windrichtingen strekken ze hun bezwerende, treurende, berustende, wijzende armen uit.

Ik daal weer af, langs het graf van maarschalk Carlos Eugenio de Andrada Guimaraes (1851-1920 - zijn ridderordes, zijn treurige ogen, de pluimen van zijn versteende steek) langs Amalia en Oscar Trompowsky, George Washington de Souza, Estefania O'Grady en dr Germano Haslocher (journalist en parlementariër) en bedenk dat Cornelis Nootboom in deze polyglotte rij niet eens zou misstaan, reden waarom ik misschien dan toch maar met iets snellere pas deze eeuwige woonwijk verlaat. Het kan ook vanwege de alweer fellere regen geweest zijn.

Candomblé

Bahia, november 1967. Ik weet allang niet meer waar we zijn. De auto heeft ons uit het centrum van Bahia weggereden, de lichten langs de straten worden schaarser, de straten zelf zijn van zand en deze avond modderig, het heeft zwaar geregend. We stoppen bij een oude boom, zo breed dat je hem niet met twee mensen zou kunnen omspannen. De lucht is vochtig, benauwd. Een groep negers neemt ons onverschillig op. We lopen achter onze gids aan naar een laag, wit gebouwtje. Van de omgeving zie ik niets. De nacht is zwart, er is geen maan. De vrouwen worden van de mannen gescheiden, en de mannen zitten recht tegenover de troon, of het altaar, of wat het dan ook is.

De troon is een brede stoel, groen geverfd, bekleed met venijnig glanzend, addergroen plastic. Er zit, onbeweeglijk, een ongelooflijk dikke negerin op. Boven haar hoofd brandt een neonbuis, zij kijkt ons van achter haar bril aan op een manier alsof zij van binnen geheel gevuld is met het hardste steen dat op aarde gevonden wordt. Een paar passen van haar af zit een wat versleten man, kleur heel oudgeworden ivoor, grijs haar, ogen naar de grond. Tussen de twee in een roerloze uitstalling van witte bloemen, zilveren beeldjes en het felgekleurde aardewerken beeldje van een ruiter, omgeven door gekleurde lichten.

De Braziliaan die ons begeleidt fluistert me in dat de man een god voorstelt of god is, hij weet het ook niet precies. In elk geval draagt god die avond een lichtgrijs pak met een lichtblauwe das. Hij geeft een zachte schreeuw, en er komt beweging in de groep negervrouwen die links van de onbeweeglijke oermoeder gezeten zijn. Zij buigen zich naar de grond, strekken de armen uit naar de groene troon, raken de grond weer aan en dan hun hoofd, en dan moet er een onzichtbaar maar machtig teken gekomen zijn want ze staan op en beginnen langzaam in een kring rond te dansen.

Het gezang is eentonig, de passen zijn langzaam, ze dragen wijde hoepelrokken, gekleurde doeken om het middel, witte kanten blouses. Blote voeten, passieve gezichten. Drie mannen in het wit slaan de maat, drenzig maar met een felle ondertoon. Ze kijken naar de vrouwen zonder ze te zien. Verder gebeurt er niets.

De trommels, het langzame dansen, de onbeweeglijke goden, een paar gezichten die door het open raam naar binnen staren, groene en witte gerafelde slingers aan het neonverlichte plafond, candomblé. Afrikaanse eredienst, meegebracht door de slaven uit Afrika, verwant met *voodoo*, aangeraakt door het katholicisme, maar dat is niet zichtbaar.

Ik kijk naar de gezichten van de vrouwen, er zijn er bij van ver over de zeventig, maar jong of oud, alle gezichten zijn afwezig, naar binnen gekeerd of helemaal nergens heen, nergens een antwoord op een vraag die ik niet eens weet. Ik weet dat het mooi is, dat het bestaat, en dat ik er niet bij hoor. Een teken vanaf de troon, de muziek wordt feller, de bewegingen nauwelijks.

De dikke vrouw zit als een vette, aangeklede, uit de oneindige hemel gedonderde meteoriet op haar troon en wappert met haar arm. Ze bestuurt de dansenden met koude ogen. Uit de groep maakt zich plotseling een jonge vrouw los en begint te schokken. Haar gezicht is van een verschrikkelijke droevigheid, een *toonbeeld* van verdriet, nauwelijks om aan te zien. Een andere, kleinere vrouw, wendt zich naar de godin, of priesteres om toestemming, krijgt die, en begint de schokkende zachtjes rond te leiden, ondertussen haar kleren losknopend en weer, maar nu veel losser, vastmakend. Ze wordt dan alleen gelaten en de schokken worden feller. In het trommelen is er een felle, wrede slag bij gekomen, het knallen van een zweep, haar hoofd begint te rollen maar het gezicht houdt die uitdrukking van wezenloos verdriet.

Als ik daar niet naar kijk, maar naar de grote, sterke benen die het lichaam nu in de rondte wentelen denk ik aan een dier dat een verdriet heeft dat het niet kwijt kan raken. Af en toe komt er een schreeuw, maar de andere vrouwen blijven er in hun passieve dreinende kring omheen dansen tot het afgelopen is. Als de trommels ophouden blijft ze, letterlijk afwezig, in het midden staan, kijkend uit lege ogen en wordt weggevoerd tussen een geruis van rokken en het zachte kletsen van blote voeten op steen.

De geur die eerst zoetig en kruidig was is nu scherp en zurig geworden, het zweet van de dansenden vermengd met een of ander kruid. Steeds meer verdwijnen de gezichten in zichzelf, de trommels zitten tot in mijn voeten, het hoge zingen begint weer, golven van onverstaanbare teksten die toch iets betekenen, we

worden met de seconde overbodiger, een stelletje voyeurs bijeengedreven in een hoek van de veel te kleine ruimte, van buiten hoor ik, door alles heen, het veel hogere geluid van de krekels en als het binnen weer stil wordt staan we op en gaan weg.

Niemand zegt iets maar even later zie ik in een andere deuropening een oude man staan die zachtjes fluitend zijn jasje uittrekt. Het is god die bezig is zich te verkleden. Ik besluit dat ik niet weet wat ik die avond gezien heb en ga onder de boom zitten en wacht tot de auto terugkomt.

Bahia

Bahia, december 1967. De warme lucht van het vliegveld wikkelt zich om ons heen, het ruikt hier anders dan in Rio, ik zoek in mijn herinnering en vind Suriname. Er hangt iets noodlottigs aan dit soort kleine, tropische vliegvelden. Tussen het eenzame groepje, dat nu van het verlaten vliegtuig naar het stationsgebouw wandelt bevinden zich geheime agenten van le Carré, Greene en Fleming, en daarom is er natuurlijk ook die vrachtwagen vol gewapende militairen, sombere gezichten onder meedogenloze helmen.

Een bus waar Breda op staat rijdt ons naar de stad. Links liggen onophoudelijk stranden met niemand er op. Op zee een enkele keer een vlot met een visser, een uitgeholde boomstam met een zeil dat naar achteren leunt als een topzware ganzeveer.

Een uur later loop ik op de grote, overdekte markt. Pas nu ben ik ergens anders. Rio is Europa, een weldadige variant. Dit is de tropen, de felle geluiden en geuren die daarbij horen - gedroogd vlees en flessen vol pepers, doorgesneden vissen en gedroogde kruiden, manden vol traag vechtende zwarte krabben, huiden, grillige knollen, kooien met verdrietige vogels, opgezette krokodilletjes, alles is er. Ineens hoor ik boven alles uit een geluid dat er nog niet was, natte mensen komen naar binnen hollen en in de verte zie ik het: een donderend scherm van regen dat over de kleine binnenhaven slaat.

Het wordt voller, dansender. Aan kleine stalletjes kan gegeten worden en ik zie borden hoog volgeladen met bonen, rijst en stukken vlees in een oranje saus. Zelf eet ik bij een oude man een paar schelpdieren die in een brandend heet pepernat gedompeld moeten worden. Als hij ziet hoe de tranen mij in de ogen komen geeft hij mij knorrend van de lach een reuzenfles ijskoud bier. Zoals altijd op markten voel ik me gelukkig en dwaal verder door de duistere smalle straatjes die tussen de kramen gemaakt zijn. Er zijn meer negers dan blanken. Ik koop geen rode vis, geen leren vest uit het binnenland, geen opgezet knaagdier, geen zilveren amulet, geen peinzend voor zich uitstarende leeggebloede geitekop, geen ketting van varkenstanden, geen bloemen, en tenslotte kom ik bij een heel klein, verborgen stalletje waar op dat ogenblik nie-

mand iets koopt. Na.Sa. da Conceição staat er op, Onze Lieve Vrouw van de Ontvangenis, maar daar houdt de herkenbaarheid dan ook op.

De sombere, uit zwart leer samengestelde dichter die tussen zijn waren staat legt mij uit wat hij verkoopt. Zakjes met grof poeder tegen boze geesten. Die moet ik in mijn huis leggen. Stukjes zacht krijt waarmee ik slechte invloeden kan weren. Een grote, vers afgehakte tropische stronk die in mijn badwater moet. Kruiden, talismannen, doosjes met wierook, takken, geheimzinnige flesjes. Ik heb zin om de hele troep in een keer te kopen, poeder rond te strooien in alle auto's en vliegtuigen waar ik nog in zal zitten, zakken vol in mijn bad te storten, me overal mee in te wrijven en zonodig alle talismannen om mijn nek te dragen, al mijn haters met een forse krijtstreep voorgoed buiten werking te stellen, om eindelijk als een volmaakt gelukkig en onkwetsbaar mens door het leven te gaan, een spoor van verslagen vijanden en pruilend teruggeweken boze geesten achter me.

Naarmate ik meer koop wordt hij toeschietelijker, het begint al te helpen. Hij pakt alles in in hele kleine aandoenlijke pakjes en volledig in de bescherming gedompeld kom ik naar buiten waar het ogenblikkelijk ophoudt met regenen. De zon springt nog net op tijd op haar plaats, anders had hij er van gelust, en ook verder doet de wereld haar uiterste best om aan mijn nieuwe status tegemoet te komen. Een wrakke, witte ark van Noach maakt zich met veel geschreeuw van zwarte matrozen van de oever los, en tussen de kleuren van bliksemsnel weer neergelegde oranje papaja's, knalgroene citroenen en al die manden met bladeren en vruchten waarvan ik niet weet hoe ze heten zie ik dat schip onvoorstelbaar langzaam verdwijnen naar een plaats die ik niet ken en waar ik nooit zal komen.

Een ochtend in Bahia

Bahia, december 1967. Een Nederlander die hier woont neemt mij mee naar de favelas - krottenwijken, niet zoals in Rio tegen de heuvels opgebouwd, maar op palen in het water. Als we op weg gaan valt tegelijk met de nacht de tropische regen, en alle twee vallen ze hard en snel. De voorruit wordt vloeibaar, de lichten van de tegenliggers smelten, en dan ineens is de regen afgelopen maar het duister niet. We verlaten de stad en komen op zandwegen die nu modder zijn. Grote bussen ploegen slijk opsputtend voor ons uit, links en rechts zie ik lage huizen, winkels, bars. Het donker is ons te snel af geweest, die avond zal ik de favelas niet meer zien. Van boven op een heuvel zie ik dat hele gezwel, de bijstad, liggend in het water: hutten en krotten op palen, honderddertigduizend inwoners, het andere gezicht van het mooiste land van de wereld.

Armoede, dat is in Spanje, Griekenland, Sicilië bewezen, is pittoresk. De ontwende westerling staart ernaar als naar een verschrikkelijk berglandschap. Uit angst begeeft hij er zich nauwelijks in. Van alle kanten hoor je het hier: ga niet in de favelas, ga in ieder geval niet alleen in de favelas, en de keer dat ik in Rio plotseling, aan het eind van een straat op een favela stuitte, aarzelde ik. Vrouwen kwamen uit die van kisten en blikken in elkaar getimmerde hutten water halen bij een pomp. Ik liep een eind zo'n paadje in. Drie sensaties: angst, schaamte en afkeer. En ik verdween.

Nu is het anders. De goudvingerige schemering, lees: de verschrikkingen verhullende schemering, windt om dat hele, lage landschap van mistroostigheid zijn fotogenieke glans. Het water kabbelt, van hier boven af gezien, zachtjes en gekleurd onder de geëtste palen door, en de stank waarvan ik weet dat hij er is kan ik hier niet ruiken.

De volgende ochtend is dat niet meer zo. Het licht is al wit genoeg om geen detail te laten ontsnappen. Dezelfde auto komt voor. We rijden door dezelfde modderplassen. Fotograaf Eddy Posthuma de Boer is bij ons, we zijn nog opvallender en genanter geworden. Onze gastheer rijdt tot hij niet verder kan. Het eerste wat ik zie is de zwarte modder onder de huizen. En het

stinkt. Twee geuren - die van het lage, zwartmodderige water, en zoetiger, de geur van de armoede zelf, niet verder uit te leggen, een gegeven. Onze gids, Hollands, steil, en godzijdank zeker van zichzelf gaat voor over de smalle vlonders. De grote reporter Nootboom bepaalt zijn aandacht bij zijn in Parijs aangeschafte, hedennacht door een hotelbediende uiterst glanzend gepoetste schoenen. Als hij dat niet doet kijkt hij in ogen van andere mensen die iets uitdrukken waar hij tot nu toe de uitdrukking niet voor gevonden heeft. De fotograaf staat stil en slikt het in met zijn camera, de onbevangenheid van de kinderen, de passieve onverschilligheid van de vrouwen, de agressie van de mannen. De bewoners van de favelas zijn trots. Zij willen niet dat een ander hun armoede ziet, en die zien we, de armoede, die nog niet eens die van het noorden van Brazilië is waar sommige jaren van honger gestorven wordt, de armoede van de tienduizenden die naar de kustgebieden gekomen zijn omdat daar misschien meer kansen zijn, het letterlijke lompenproletariaat waarvoor niet eens zover daarvandaan een Argentijn een hondse dood is gestorven in de beste Latijns-Amerikaanse tradities.

We lopen terug. De Hollander bekent nu dat hij, die hier drie jaar woont, er ook nooit eerder in gegaan is. Omdat men dat niet *doet*. Een ander vertelt me dat het in India erger is. En een Braziliaan zegt dat ze niet eens in huizen *willen* wonen. Het zal wel. Een ding is zeker, met retoriek, ook deze, en met de daardoor opgewekte liefdadigheid, is er geen mogelijkheid van een oplossing. Brazilië is een grandioos land, maar het is ook een door corruptie, onbetekenend leiderschap en waanzinnige problemen geteisterd land. De grootte, die zo machtig aandoet, maakt het dubbel onbestuurbaar, ook voor een eventueel revolutionair bewind. Bij deze kolos vergeleken is Cuba een huisdier, om niet te zeggen een mens. Voor degene die niet in Guevara's idee van de drie, vier Vietnams in Zuid-Amerika gelooft, of er bang voor is (een doodslot dat erger moet zijn dan welke honger ook) is de enige oplossing om met enige waardigheid op deze wereld te blijven rondlopen: wakker worden uit de verdoofde sluimer waarin door idioten gedroomd wordt dat het wel los zal lopen. Want zonder vreten op aarde zal het dat niet. En de rest van het antwoord is aan de economen, daarna aan de mensen en dan pas aan dat overlevende trauma, de 19de-eeuwse po-

litici en de 20ste-eeuwse sektarische dogmatici met hun 21ste-eeuwse wapens.

‘Een gebeurtenis, een stemming, een standpunt. Overspoeld, nu al, door andere gebeurtenissen. Wat is de reden om een vergeelde foto van een al bijna weer vergeten staking te bewaren? De geldigheid, dat het gebeurd is. Middagen in Bruay, in Edinburg, in Berlijn, losgepeuterde stukjes tijd, zonder chronologie bij elkaar gezet, voorwerpen aangespoeld op het papieren strand van een ochtendblad, en daar verouderd zoals de mode op oude portretten en onbegrijpelijke woorden in een geerfd woordenboek. Maar niet meer ongedaan te maken. Ik neem de foto's in mijn hand en vraag me af wat voor kleur en wat voor betekenis - if any - ze nog zullen krijgen, en wanneer? Nu, op dit ogenblik, kan ik niet meer doen dan ze inplakken, belangrijk en onbelangrijk, soms meer, soms minder goed gemaakt, verzameld met sentiment en opinie, in de jaren 1961, 1962, 1963 en gemaakt door dezelfde camera.’

Dat schreef ik in 1963. Een middag in Bruay, Een nacht in Tunesië, Een ochtend in Bahia. De argumentatie is dezelfde gebleven, ik ben nog steeds geen econoom, en geen politiek essayist. Ik schrijf op wat ik zie ‘met sentiment en opinie.’ Ik reis, ik neem mezelf mee op reis, ik kijk en ik schrijf. Ik weet dat het een risico is om deze stukken, die vaak niet veel meer dan uitgewerkte, langzame foto's zijn, in een boek te verzamelen, omdat de context van de krant, de context van de actualiteit met data, feiten, getallen en beschouwingen er omheen is weggevallen. Ik doe het in laatste instantie voor mezelf. IK wil dit bewaren, van die eindeloze reeks vluchtige momenten een tastbaar voorwerp maken, een ding. Makkelijk is dat niet. Veel van wat je in een paar jaar schrijft blijkt plotseling dun, vervallen, oude bladeren in een hoek van de tuin. Wat ik tenslotte overhoud zijn bijna altijd die stukken waarin ik de vergane momenten herken zoals ik ze beleefd heb.

Ontwapening in New York

juni 1965. De taxichauffeur heet Frank Sclafani, hij is nummer 6406, en de taxi heeft nummer 86-72, hij weet niet dat ik zijn naam overschrijf van het grote plakaat met foto dat naast hem op de dashboard geplakt is, hij is gewoon een Newyorkse taxichauffeur, en wat iemand die achterin zit doet of zegt maakt hem niets uit. Zo te zien ziet hij niet veel in het leven, en voor iemand die meer dan een uur per dag in een auto in het Newyorkse verkeer moet doorbrengen is dat verklaarbaar, hij gromt, spuugt, kauwt op zijn sigaar en zegt af en toe iets minachtends in een prehistorische steentaal, en levert me daarna af bij het gebouw van de Verenigde Naties, dat er zelf zo verenigd uitziet dat het onmogelijk lijkt dat je er ergens in kunt. Als een hoge, hoge kast van glas staat het daar aan de East River, poppetjes dwarrelen er in en uit, ik word zelf ook een poppetje en dwarrel er in.

Binnen in een hal die zich inderdaad over de hele wereld uitstrekt zit een echte juffrouw in een houten badkuip en zoekt samen met een Fin een andere Fin, legt iemand anders uit dat er pas in september weer een algemene vergadering is, dus die moet even wachten. Mij geeft ze een kaartje voor de algemene ontwapeningsconferentie, waar ik alleen maar heen kan als ik een kilometers lange stoet kinderen heb laten passeren die de vergaderhallen van de wereld met wild gejoel opsieren.

Als ik de zaal binnenkom valt alle geluid weg, als in een aquarium zitten daar, in een halve cirkel opgesteld, de gedelegeerden, hoe zal ik ze noemen, die halve zesdubbele ketting mannen die uit elk land van de aarde hierheen gekomen zijn om de wapens ontzettend langzaam neer te leggen. Zij zitten opgesteld naar een voorzitterstafel toe, waaraan heren, en zijn van die tafel gescheiden door lage bureaux, waaraan stenografen. Wij, de wereld zelf, zitten weer opzij van dat alles, koptelefoons op onze ernstige hoofden, en wachten op het laatste schot.

In deze dodelijke, bijna mechanische stilte, is het geknal in Vietnam en Santo Domingo alleen maar in woorden te horen, langzame, trage woorden die in mijn koptelefoon druppelen uit een stem die zich ergens in die halve cirkel moet bevinden en die later die

van de Australische gedelegeerde blijkt te zijn. Ik ontdek trouwens *alles* pas later: dat ze op alfabet zitten, maar dan op het alfabet van de Engelse taal, wat het gevolg heeft, dat het ene witte mens dat de United States of America vertegenwoordigt zit tussen het ene zwarte mens dat er zit namens alle inwoners van de United States van Tanzania aan de ene, en de eveneens zwarte gedelegeerde die de belangen van de Republiek Upper Volta behartigt aan de andere kant, een hoopgevend driestel. Of de Nederlandse delegatie er is kan ik niet zien, want door de afstand is het onduidelijk of de N zich aan het begin van de ene of aan het einde van de andere halve cirkel bevindt. Er zit daar wel een clubje blanken, maar het Nederlandschap is er niet aan af te zien, wel de verveling, want de Australische gedelegeerde spreekt niet alleen namens al zijn 10 miljoen Australiërs, maar naar het schijnt ook namens de konijnen, kangoeroes, woestijnen en baaien van zijn land dat een werelddeel is.

Ceylon, Chad, Chile, lang niet iedereen is er, en daardoor kan ik ook de kleuren van de stoelen goed waarnemen, het zijn driezitters, achter elkaar geplaatst, driedubbele diplomatieke tandems, in de eerste stoel zit de leider, en die stoel is blauw, daarachter staan er twee lichtbruine, dat is voor zijn adviseurs. Ik zie haast geen vrouwen. Turkey, Uganda, Ukraina, en daaroverheen, in een verte, kijk in het melancholieke, amandelkleurige gezicht van de gedelegeerde van Afghanistan, die heimwee heeft naar Kaboel en naar koude schapemelk, hoog in de bergen gedronken, en die weet dat het nog lang zal duren eer de schietroeren dezer wereld, waarvan Afghanistan er al net zo veel of weinig heeft als Albanië naast hem, zullen worden afgeschaft. Ook Venezuela zit bij gebrek aan burens geheel alleen naar Australië te luisteren in die grot vol mannen uit hoge, lage, grote, kleine, meestal verre landen, door onzichtbare draden aan die landen gebonden, met een voorkeur voor nationale gerechten, aan alle anderen onbekende dichters en een geheel eigen soort vrijetijdsbesteding, samengedwongen in een door westerse smaak voorgeschreven, met hout beklede ruimte waarin de stroom van een nu al twintig jaar - of duizend, als je wilt - durend gesprek voortkabbelt, stopt, voortkabbelt, stopt, tot heil van de miljarden en daarom dus ook van mij, die nu de ruimte uitwandelt waarin de Australische stem tot het natuurlijke klimaat behoort, de in het bruin geklede

wachters passeer en in een bar aan de overkant allerlei eten en drinken uit kartonnen en plastic doosjes en buisjes ga gebruiken, mijzelf daarbij in ellelange spiegels aan kijkend, een zo te zien modern mens, wereldburger nummer zoveel, via een ingewikkelde procedure bezig zich te ontwapenen, maar hij laat zijn eten er niet voor staan.

Avond in Hamburg

september 1965. Het lijkt haast ondoenlijk. Ik loop de stenen, steile trappen op naar mijn huis op het kale Griekse eiland waar ik ook vorig jaar mijn vakantie heb doorgebracht, klimmend onder de jasmijnen door, die sterk geuren, en weet ik wat ik te doen heb: een stuk over Hamburg schrijven. Voor ik op reis ging heb ik een nacht in die stad doorgebracht, de gedachtegangen opgespaard, een rekening die nog betaald moet worden.

Om in de stemming te komen heb ik een Frankfurter Allgemeine gekocht en een bewaard kaartje van Hamburg over mijn tafel uitgespreid. Het is mooi, zoals alle plattegronden. Ik zie de Kennedybrücke en de Ostweststrasse, de Venusberg, het Heiligen Geistfeld, de Neuer Kamp en de Budapesterstrasse en alles lijkt geladen met betekenissen, maar dat zal ik zelf wel zijn. Zoals ik het zelf ben die van alle overlijdens-advertenties in de Allgemeine het eerst die ziet van *Herr dr.-Ing. Paul Giani, Sein Ableben erfüllt uns mit tiefer Trauer. In mehr als drei Jahrzehnten hat der Verstorbene mit seinem Wissen, seinen reichen Erfahrungen und seiner Schaffensfreude in hohen Masse zur erfolgreichen Entwicklung unseres Unternehmens beigetragen*, hartelijk dank, *Fried. Krupp Schmiede und Giesserei*, maar wat zeur ik, in dezelfde krant heet kunst weer *entartete Kunst* en ritselen andere Duitse stemmen in het langzamerhand weer vertrouwd wordende dialect, of om het poëtischer te zeggen, het krijgt zo langzamerhand weer die oprechte laarsachtige klank, waarin verzoeken om *Notstandsgesetze*, eisen om medezeggenschap bij het gebruik van atoomwapens en korte, duidelijke affiches zoals *DREIGETEILT? NIEMALS!* het best tot hun recht komen - en dat gaat dan mooi gelijk op met het langzame uitkouwen van het onrecht, een tweezijdig portret dat het uiteindelijk onzichtbare gezicht van dit land bepaalt, of las ik vandaag niet dat Franz-Joseph Strauss het Westen waarschuwt, omdat, indien de afgebeden medezeggenschap niet komt, er wel eens een nieuwe Führer zou kunnen ontstaan - een voorbeeld van chanterend denken.

Hoe dan ook, je rijdt er in, je legt aan bij herbergen, je wordt in de Autobahn geschoven en trekt terug

met de legers, en aan het eind van de middag bereik je het voorlopige bivak, het stenen tentenkamp, Hamburg. De jolige Duitsers die je moet spreken vertellen je grappen over Claus en Beatrix die hier ineens niet leuk meer zijn, maar dat geeft niet, ze lachen zelf toch het hardst, want het gaat nooit over hen, het gaat over een verdwenen volk, nooit gezien, een schimmig, in zijn geheel aan het oostfront omgekomen, in de bunkers van de Atlantikwal verzengde stamleden, Duitsers, u weet wel, niet zij, zij zijn een nieuw ras, op auto's gelijkende democraten, nergens iets mee te maken, ben je gek, paaspasjes, nood-breekt-wet-wetten, nettere boeken, een gezant in Israël, verder niets nodig, en zo waden ze voort in de ondiepe bedding van hun Nieuwe Geschiedenis, geleid door een dikke en een oeroude tovenaer, samen de mist in.

Het hotel lijkt op een hotel. Bij de lift zit een in het groen gekleed oud mens van de mannelijke soort, een overlevende, hij kust ons zowat naar binnen, wij leggen hem in met gelig kopergeld en gaan slapen tot de nacht valt, dat gebeurt, nu er uit en voorzichtig de straat op, taxi, Reeperbahn. Het schijnt dat heel Nederland er al geweest is - de terugtrekkende beweging van destijds heeft nog steeds een enorme zuigkracht. Je mag er Duitsland niet naar beoordelen, heb ik gehoord. Dat hebben we niet gedaan, we hebben de Reeperbahn uitsluitend op zijn eigen merites beoordeeld en hebben ons om elf uur dertig in de avond in een van buiten met karton beplakte krocht begeven, waar *Ringten im Schlamm* zou plaats vinden, een eenvoudig volksvermaak dat eruit bestaat dat twee vrouwen elkaar in de modder bekampen. We troffen het. Reeds in de hal hoorden we korte Artisachtige kreten, en ja hoor, in vaal ondergangslicht twee echte vrouwen, een dun en lang, de andere oud en dik, tot de enkels in zwarte, natte modder, gekleed in b.h. en broekje, elkaar het natte, glibberige lichaam omklemmend en schreeuwend. De ober brengt ons naar een plaats onder een vuil blauw licht in de rondte sneeuwende lamp. De mensen voor ons, eerste rang, hebben schorten voor, of slabben, tegen de modder, die in het rond vliegt. De misselijkheid die ik voel opkomen schrijf ik toe aan mijn wat weke ziel, want verder heeft iedereen veel plezier, de oude dame vliegt als een heel groot brok modder de lucht in en komt met een dof geluid neer en blijft liggen, terwijl de andere er een beetje overheen staat te schreeuwen. Ik bedenk dat beide vrouwen op dit ogenblik bezig zijn hun

brood te verdienen. Detail voor de huisvrouw: ze hebben witte gummi badmutsen op. De dikke komt nu overeind, schuift de Duitse modder van haar Duitse benen, grijpt de dunne bij de nek en stopt het hoofd van de dunne tussen haar benen. Tezamen vormen zij nu een aardig standbeeld, een *Doppelfrau mit Schlamm*, een stel Fransen dat op dit ogenblik binnenkomt begint opgewonden te zoemen. De ober brengt bier en Doornkaat, of Dornkaat, de hemel mag het weten, lekker is het niet, en ondertussen probeert het hoofd van de dunne zich tussen de dijnen van de dikke uit te worstelen, maar dat gaat zo maar niet. De dikke trekt aan het elastiek van de broek van de dunne, aldus een opening veroorzakend, en houdt daar een flinke klont modder bij. ‘Er in’, of liever vertaald ‘herein?’ vraagt zij aan het publiek en dat jubelt terug ‘herein’, ‘herein!’ De rest is voorstelbaar, er moet steeds meer herein, de hele modderige zwijvenaarde moet herein, hoi, hoi, en schreeuwend van mehr mehr ziet het publiek dat standbeeld langzaam veranderen van het ene gedrocht in het andere en dan worstelt de dunne zich los, haalt met obscene gebaren de modder te voorschijn en werpt die weg, de eerste rangen niet sparend, entartete Kunst.

Het is nog zeven minuten van mijn verjaardag verwijderd en een plotseling beklemmend bijgeloof maakt zich van mij meester: ik wil hier niet jarig worden, modder zal aan het hele volgende jaar kleven, maar ik word uitgelachen en moet blijven, het gevecht loopt af, de dikke verliest, een in het zwart gehulde gestalte, lang geleden vrouw geweest, beweegt zich achter een lange strooien bezem over het gevechtsterrein, er wordt schoongemaakt en dan begint de muziek. Niemand, denk ik wel eens, heeft ooit medelijden met iemand.

Wederom zijn vier mensen aangetreden. Als goed lopende doden bewegen zij over het podium, aangevoerd door een drummer die er uit ziet alsof hij veel te lang een al jaren vergeten koninkrijk bestuurd heeft, aan al deze vergelijkingen is niets overdrevens, die mannen spelen daar voor het publiek dat hen veracht en dat zij verachten, vier ledepoppen voor een gordijn van oud bloed, bij een vanillekleurige piano, in gestreepte jassen, en in de met papieren lampions beklede houten loges het publiek, een beetje besmuikt, een merkwaardig kerkgenootschap. Achter dat gordijn heerst een eindeloze zwarte nacht, ook wel het

niets genaamd, waarin de muzikanten aanstonds zullen worden teruggeworpen om verder te branden, maar eerst nog een wezen begeleiden, een vrouw of zo, die een striptease komt doen, die een perversie is van de striptease, die zelf al opgewonden is van het doodgewone uitkleden, het is vreselijk om aan te zien, elke levende cel is uit haar mechanisme weggebrand of gestookt door afschuwelijke processen, er is alweer niets overdrevens aan de vergelijkingen, nu, na een maand in een andere wereld, zie ik haar hier in de witte kamer staan, een ding van hard vlees met witblonde vezels in top, en dat volvoert de bewegingen, en het ademloze publiek kijkt, en om precies dezelfde reden waarom ik ook kijk, door een heilige afschuw bevangen, een avondje uit.

Buiten walst de pret onverminderd door. Een dronken matroos op veel te grote gummilaarzen, of in veel te grote gummilaarzen, baggert door de straat, magere jongens met beatlehaar, buitenlanders, hele gezinnen, alles spoelt langs de uitgestalde foto's van bokkers, worstelaarsters, naaktportretten, of, wat bijna hetzelfde is, even afschrikwekkend bloot, langs de uitgekledde stapels *Bock- en Slackwürstel*, hammen, zakken aardappelen, ronddraaiende, met olie begoten kippen, ballen gehakt, kneudel en freudel. Wij betreden een Bayrische Bierstube. De stemming is er onverdeeld vrolijk, en deelt zich zelfs aan mij mee. Tenslotte ben ik jarig. Op het toneel bevinden zich zonder uitzondering zeer dikke mannen in korte leren broeken, waaronder grote, oud geworden witte kinderknieën. Witte overhemden, bij de broeken behorende bretels. Zij zitten recht voor een grote hossende menigte, en het sterft er van het bier. Overall staat het, in potten, kruiken, glazen, laarzen, in de dikke armen van folkloristische oberinnen, in hectoliters wordt het aangevoerd en uitgedeeld. Af en toe krijgt de jarige van de avond, en dat zijn er meer, een kleine serenade aan zijn tafel, ein Prosit, ein Prohosit, en dan komt het grote moment, de meestal reeds enigszins beschonkene mag zelf de dirigeerstok hanteren, en geeft op het podium zijn timide of grootheidswaaninnige ziel bloot. Een oudachtig gebogen mannetje, een Dreesleeftijd lang door het leven gemaltraiteerd, beleeft hier zijn eindelijke triomf en veegt zichzelf met een von Karajan-achtige uithaal wervelend het orkest in, bier voor het orkest. Nee, plezier genoeg in deze houten biertempel, de wanden, met spreuken bekleed, dave-

ren van het gezang, toffe jongens zijn het, en wij zullen het weten. Ook de hier nog steeds bezettende Engelse soldaten zijn er in ruime mate en proberen af en toe een Tipperary, maar daar wordt flink overheen gebeierd, wij drinken onze laarzen leeg en gaan naar het hotel.

Het is nu stil, en omdat het er tegenover is, wandel ik even naar het station om een weinig na te denken, het is een gedenktag ten slotte. Al voor ik er in ga ruikt het naar station. Ook hier vloeien de gezichten van al die Duitslanden door elkaar. *Dreigeteilt Niemals!!!* schreeuwt het affiche recht voor me, en een mooi groot Deutschland ontstaat opnieuw, ontdaan van de strepen die er nu doorlopen. Dus: geen Ostzone meer, en de landerijen daarachter ook weer terug, Polen weer wat kleiner, en in het midden van de (rode) tekening een aantal zuilen: de Brandenburger Tor, want als alles toch weer in orde komt hebben ze meteen weer een fraaie grote hoofdstad, die dan tevens weer in het midden ligt, zoals ooit, of toen. Het is eigenlijk wel goed dat die verkiezingen er zijn, want de stemmen worden luider, zodat wij er niet aan hoeven te twijfelen wat ze zeggen.

Het affiche er naast is daarom hoopgevender: DFU Deutschland braucht Demokratie, keine Notstandsgesetze, Deutschland braucht Frieden, kein kalten Krieg... dit alles tegenover het Boccaccio Tanzcasino en Hotel Fürst Bismarck, en wat dat dan weer oproept. Een geel bord wijst naar Berlin, maar ik draai me om en ga het station binnen.

Ergens in die hoge hallen klinkt als een matte koraal een lied ter ere van HSV gezongen door twee dronken supporters. Een Afrikaanse neger in nationaal kostuum luistert er aandachtig naar. Ik koop een *Nachtzeitung*. De slagvaardigheid van de Bundeswehr moet maximaal zijn. Geen medezeggenschap over atoomwapens? Dan zullen we ons er auf eigene *Faust* mee moeten uitrusten. Verder was er *wieder ein Bankraub in Frauenkleidern* en een *Ehefrau musste acht Wochen im Sessel schlafen*. Ook de kiosken zijn nog open, de *Peking Rundschau (Miljonen von gebildeten Jugendlichen gehen ins Dorf)* ligt kameraadschappelijk tussen *Quick* en *Schöner Wohnen*, ik drink een glas melk uit een machine, een elektrische stem roept iets over Kopenhagen, ik hoor het gillen van een trein, twee Schotten slapen op de grond bij hun rugzakken, de nachtfiguren van alle internationale stations schuifelen

langs de verduisterde loketten, ik loop er uit, uit de hoge hallen met de witte neonlichten, langs een bordje Richtung Altona, langs de *Gepäckschliessfächer*, over de rode tegels, de koude nacht in waarin de atmosfeer van het station zich voortzet en voortzet.

Partijtje

Porto Quaglie, september 1965. In de nachtelijke heuvels van Toscane ligt het meervoudige huis van de grote uitgever, een serie achter elkaar aansluitende en in elkaar overlopende vertrekken gevuld met merkwaardige objecten, Picasso's, koperen bedden, een enkel boek, graaf Bobby, enige communisten, gravin Bobby, een beroemde schrijver, een oude dichter, enkele minder beroemde schrijvers, enkele minder oude dichters, de stormachtige uitgever zelf, zijn zo blonde vrouw, hun wilde dochter, hun nerveuze zoon, een driedubbele slagorde van personeel, waanzinnige hoeveelheden drank, kortom, de hele bliksemse boel, zorgvuldig uit *la Notte* en *la Dolce Vita* overgeschreven.

De onschuldige vreemdeling, een melkachtige ondergangsdrank in de handen klemmend, dwaalt van decor tot decor, luistert naar een verhandeling van een witharige dominee over Brecht, luistert niet naar een verhandeling over Brecht want kijkt ondertussen naar gravin Bobby die de oeroude dichter overeind helpt uit zijn veel te moderne stoel, achter de beregende ramen arriveert, geheel in wit gaas dichtgeweven, door de uitgever opgediend, de dikke beroemde schrijver en wordt bewonderd. De vreemdeling trekt zich terug in 'n hoek om het allemaal beter te bekijken. Op muziek uit negentiendertig danst een man met een snor uit negentiendertig, de Amerikaanse schrijfster met een Navarroklem tegen zich aan prangend, de zoon van de uitgever houdt met witte nerveuze vliegengebaren een verhandeling over verdovende middelen, de dochter loopt rond als 'n wilde kat die zoekt naar een muis die groter is dan een kat, zoiets vind je natuurlijk niet, dat is te zien, de witharige bekennt dat hij zeer links is, geeft toe dat hij prachtige gedichten schrijft, vooral voor de bekende typemachinefirma, een echte kapitalist verschijnt als een wolk en lost niet op, in de verte, op een in het zwarte, nee, onzichtbare landschap drijvende grasplek zitten een man en een vrouw en repeteren het Huwelijk, licht uit een koperen bak over hun gelaten, regen als een ring er omheen, een bediende in de buurt, ik eet een olijf die krankzinnig landelijk aandoet, graaf Bobby verschikt zijn pochet en vangt zodoende meer licht, weer meldt zich een zeer links iemand die aan

een ouverture over Vietnam begint, instemmend gegorgel van andere goedgeklede, gerinkel van de glazen bij een enkele te heftige beweging, ik denk, saloncommunisme en snackbarkapitalisme, want de hele droomtent is één grote snackbar, straks zal ik moeten betalen, reken maar, en veel, maar dan komen er merkwaardige bewegingen in de gelederen, strategische danspassen die zich richten op het naderende, door onfeilbare neuzen reeds gedetermineerde buffet, en ja hoor, links en rechts gelijkelijk stort zich in de opgediende waren en sluipt ermee de coulissen in, buiten gaat de nacht onverminderd verder maar wie kan dat wat schelen, krak krak malen de tanden, en pas daarna herneemt het orgel zijn rechten.

Zulke avonden zijn merkwaardige gebeurtenissen. Ze worden gegeven omdat ze gegeven moeten worden, feesten van vervreemding. Handen van andere mensen heb ik vastgepakt, namen genoemd, gesprekken gevoerd, in ogen gekeken die in gezichten vastzaten, en wat ik me nu herinner? een oog bij een verkeerde mond en daar geen naam meer bij, of een andere, en zij van mij? niets, mag ik aannemen, en ik van het huis de alles verpletterende modische overvloed, het juiste hout, het goede antiek, de geweldige schilderijen, maar allemaal zoveel, en op het keerpunt van de nacht wordt het mij te machtig, ik sluip eruit, de zichzelf beminnende menigte in zichzelf pratend achterlatend, terug naar het dorp aan zee, waar ik tegelijk met de eerste sardinenvissers aankom, van wie de belangen nu nog in de snackbar behandeld worden, und wie.

Oproer in Athene

Athene, augustus 1965. Als je in de ondergrondse zit van de haven Piraeus naar het Omoniaplein in Athene, en je begint plotseling in de trein als een waanzinnige te huilen, is het moeilijk een snelle en kloppende verklaring voor een dergelijk groot verdriet te vinden. Maar dan zie ik het, door mijn tranen: ik ben niet alleen. Mannen, vrouwen, kinderen, oude vrouwtjes in het zwart, alles wankelde in tranen de trappen omhoog, waar het antwoord ons al opwachtte: een op ons afkomende vurige bom die een nieuwe golf traangas de nachtlucht in spoot. Een witte, geblindeerde auto reed loeiend over het plein, gevolgd door 'n wild rennende groep groene politieagenten met omhooggeheven stokken, en ergens ver voor die auto een andere, veel slordiger partij die zich af en toe, bewogen door een merkwaardig ritme, omdraaide en een wolk projectielen van allerlei aard de lucht inzond.

Wij trokken ons terug achter een stukgeslagen ruit en probeerden een uitgang te vinden, wat, een oude ervaring, er op neer komt dat je de beweging die *beide* partijen uitvoeren moet kunnen schatten. Door de wolken heen zag ik meer kordons agenten, meer grote, blinde, gevaarlijke politiewagens, een ambulance, ik hoorde schieten, ik zag een man in elkaar slaan maar het bijbehorende geluid bleef uit, de volgende dag zou ik de cijfers lezen van wat nu al oud nieuws is al kan het morgen hier weer gebeuren, 15.000 demonstranten tegen een paar duizend politiemannen, 200 gewonden, waarvan vele zeer zwaar, 116 arrestanten die nu opgesloten zitten in de hete politiekelders van Athene en minimaal twee jaar tegemoet gaan (maximaal 5), proces over twee maanden.

Het was eerder in de avond al onrustig geweest. Bij een groot geel gebouw aan de Panepistemioustraat stond een korte, opeengedrongen menigte, en schreeuwde. Aan de overkant stond een heel anders gearde menigte, en keek. Daar tussenin, bijna bevallig, lange slingers politie met gezichten van er gebeurt toch weer niets en vlak daaronder gezichten van en als er iets gebeurt dan komt er wat. Ik stond er zo'n beetje tussen, aan de overkant, niet helemaal rustig. Het bewegende, grote ding aan de andere overkant,

de werkelijke menigte, was dreigend. Er voor stonden een paar mannen en vuurden spreekkoren aan: ofwel het eenvoudige, ritmische PA-PAN-DREE-JOE, PA-PAN-DREE-JOE, of een lange reeks spreuken waarin de naam of het beroep van de koning voorkwam, of een tamelijk lang liedje op de wijs van ouwe taaie, waarvan het refrein uitbrandde in Tsirimokos, Tsirimokos, Tsirimokos, Tsirimokos, Tsirimokos, Tsirimokos, tralala - en dat tralala was dan een woord waar ook de toekijkende menigte erg om moest lachen, en klappen. Af en toe schoot er ook weer een brok menigte toe uit een zijstraat of een passage, en voegde zich bij het grotere geheel, dat daardoor steeds van geluid veranderde, en daarmee veranderde ook de pathetiek van de aanvoerders.

Politiek, het rauwe materiaal van politici, is altijd een fascinerend gezicht, want het is zichtbaar en wordt bedreven met menigtes, en van alle instrumenten is dat het geweldigste, omdat het tegelijkertijd zelf speelt. Je ziet daar die vier of vijf kleine mannen die zo te zien in hysterische krampen, urenlang, bijna boven zich zelf uitspringend, die duizenden en duizenden de muziek van de onlust in de mond schreeuwen, en elke keer opnieuw begint dat orgel, het gaat open en roept iets. De politie verliest haar bevalligheid, de rijen worden wat strakker aangetrokken, de menigte stapt wat naar voren, één meter, en dat zijn er dan, als geluid, vijftienduizend, reken maar uit, het geluid van vijftien kilometer in één seconde, een geweldige slis, het geschreeuw neemt toe, en plotseling wordt er wat gevochten, een kleine invite, een klont toeschouwers spat uit elkaar en laat mij het gezicht van een onvergetelijk tafereel: anderhalve meter achter de ontplofte groep die vechtend wijkt staat een zeer oude man en marchandeert met een bloemenkoopman over de aankoop van de lange, witte bloem, die, want ik kom nu dichterbij, zeer sterk en welriekend ruikt. Koopman en oude man zijn totaal verzonken in hun charade, en ik merk hoe de opwinding uit mij wegvloeit, en als de koopman tenslotte de witte bloem overreikt volg ik de oude man de menigte uit naar mijn hotel.

Er zijn al meer demonstraties geweest, zonder dat er werkelijk iets gebeurde. Ik heb een afspraak om die avond aan de haven te eten, en neem een half uur later de ondergrondse naar Piraeus. Onderweg lees ik de Engelse en Franse kranten. Die middag heeft de koning Tsirimokos ingezworen, Tsirimokos heeft

zich van Papandreoe losgemaakt, volgende week zal de stemming zijn (op dit ogenblik weet ik de uitslag nog niet) en de demonstraties zijn, zoals al een paar weken, vóór Papandreoe, tegen Tsirimokos, en daardoor tegen de koning, of zoals een taxichauffeur het vanmiddag tegen mij uitdrukte zonder verder nog veel acht te slaan op de rest van het wilde verkeer: *Kieng no good, kieng must go. Papandreoe good. Novas shit. Tsirimokos, ah! He nothing, nothing. Kieng also nothing. Kieng must no speak. Kieng stay in palace? Allright. But kieng no stay in palace. Kieng speak. Queen in England no speak. Wilson speak. Here, kieng speak. Kieng no good. Mother no good also. She speak. She, german, fascist. Anna-Maria, she good. She democrat. She no speak.*

Ook mensen met een gematigder opinie vinden dat de koning het slecht heeft gespeeld, maar maken zich zorgen over de oeroude Papandreoe die zeggen ze, zo langzamerhand door het dolle heen is en alles wil doen, naar rechts (Karamanlis) of naar links (de communisten) om weer aan de macht te komen. Dat de monarchie ondertussen zijn langste tijd gehad heeft lijkt wel duidelijk. Een Engels of Nederlands koningschap, waarin de vorst - als ik het wel heb - de nationale eenheid symboliseert en verder *no speak*, is hier vrijwel ondenkbaar en het gevolg is dan ook dat de *kieng* de nationale onenigheid symboliseert waar hier au fond misschien meer behoefte aan is.

Hoe het ook zij, ik zit in de metro naar Piraeus, eet mijn vis, kijk naar de schepen, zuig aan de mediterrane rust, keer terug naar de bakermat van de westelijke geschiedenis en barst om chemische en politieke redenen in tranen uit. Daar loop ik dan, jankend, met aan mijn zijde een dierbaar iemand en tracht mijn hotel te vinden, maar dat gaat zomaar niet. Er rijden nog wel taxi's, maar die weigeren ons mee te nemen zodra ik de naam van de straat noem, want daar is het het ergst. Ik besluit een lange omtrekkende beweging te maken, een term die ik uit strategische verhalen onthouden heb, maar word telkens opnieuw uit mijn plan gegooid door een horde agenten die de menigte als een zandloper omkeren en voor zich uitjagen - en daar horen wij nu ook bij, opgeschrikte burgers. Af en toe kom je dan halverwege de straat een groep andersgezinden tegen met het plaveisel in de hand en platgedrukt tegen een muur wachten we dan het handgemeen af waaraan meestal een einde wordt gemaakt

door een knal en de schuifelende, sissende traangasbom die daar op volgt, ons allen gelijkelijk in een nieuwe tranenvloed wegjagend. Het is nu bijna mooi geworden. Hier en daar ligt een brandende auto, verkeerspalen rusten geknakt over het trottoir, ruiten zijn gebroken, een dikke walm hangt door de straten, het is één uur in de nacht en ik heb geen flauw idee meer waar mijn hotel zou kunnen zijn, twee heren achter de glazen poort van een flatgebouw wenken ons naar binnen en vanachter die ruit zien we een nieuw treffen, twee mannen worden gepakt en met volledig omgedraaide armen een politiewagen ingesmeten. Een agent gebaart dat wij niet toe mogen kijken, zijn gezicht is vertrokken van de spanningen van het gevecht, zeg maar van hysterie, of God weet van angst, hij bloedt een beetje en wij gaan naar binnen en zoeken op de kaart waar wij zijn.

Het hotel is vlakbij en als het even later wat rustiger is gaan we er heen. In de hal zitten wat huilende gasten, ik neem een ogenbad, pak mijn zonnebril en ga de straat op. Nog steeds hoor ik schieten, maar het wordt minder en verder. Bij het Rode-Kruisgebouw spuiten de ambulancewagens naar binnen en naar buiten, politie houdt er de wacht, want er liggen ook arrestanten. Op het plein is het nu rustig, of liever, er wordt niet meer gevochten. Een Amerikaanse persfotograaf maakt trouw de klassieke foto's, het walmende vuurtje, de omgegooide auto, een arrestant, de rij sombere politiewagens, de dikke touwen agenten, een paar staan er in de rij bij een telefooncel, misschien om hun vrouw op te bellen dat het wat later wordt vanavond. De krantenkiosken zijn gewoon open en dat is als de bloem van vanmiddag: zonder enige twijfel was de bloedige affaire wel degelijk goed georganiseerd en niet zomaar een rel - maar het normale leven stroomt er gewoon doorheen, zelfs het verkeer kan bijna overal door, als het dat durft.

Een grote agent neemt mij wantrouwend op en komt op me af. Hij gaat recht voor me staan, wijst op me en zegt: *parti*. Een groot bruin gezicht, met twee verwilderde Griekse olijvenogen. Ik doe of ik het niet begrijp, maar hij duwt me een beetje weg en zegt: *parti*. Ik laat mijn perskaart zien, hij kijkt er minachtend naar en duwt me weg. Bij de man in de kiosk koop ik een nieuwe ballpoint. De oude moet ik bij het hollen verloren hebben. Huilend en lachend kijkt hij mij aan en zegt: *democratia*, we lachen samen, als samen-

zweeders, en dan dwaal ik het plein af. Het ziet er uit als een huiskamer waarin een dronken man heeft huisgehouden - alles wat los zat is er af. Wandelend naar een café waar ik wat op kan schrijven kom ik nog steeds agenten met arrestanten tegen, meestal jonge jongens. Ik vraag me af wat voor nacht ze nu tegemoet gaan en bedenk dat het dezelfde jongens zijn die ik nog geen paar uur geleden, aangevoerd door een paar hete balletmeesters, een lied over Tsirimokos heb horen zingen, en ook dezelfde die ik nog geen uur geleden met stukken steen in de hand door de straten zag rennen. Over het algemeen hebben ze dezelfde leeftijd als hun koning. Papandreoe daarentegen is doorgaans vier keer zo oud. Wat de tijd, die daar dus iets mee te maken heeft, zal leren is nog niet duidelijk.

De volgende ochtend komt de kater. Krantenverkopers gaan schreeuwend rond en verkopen de bewaarde onrust van de vorige nacht, het staat er allemaal op, foto voor foto, zal vind ik de misselijkste in de New York Herald Tribune, een dag later: een agent die een gewonde, liggende man in elkaar trapt. De mensen bekijken de foto's met onvrolijke gezichten. Op de straten is nog duidelijk te zien waar het gebrand heeft.

Op een ezel I

Hydra, september 1965. Daar staan ze, op het heuvelpad, in het witte licht van de ochtend, zeven muilezels, en wij moeten er op. Het is een wat onwennige confrontatie, want zo'n dier is hoog, en als het dan ook nog vlak naast een steile rotswand gaat staan waar de zee diep beneden aan bevestigd is en hongerig heen en weer rolt, dan komt er iets heel stedelijks over je, maar flink zijn, half door de drijver opgetild kom je er dan toch nog op terecht, het dier maakt een beweging, en omdat je er schrijlings opzit val je er dan bijna meteen af, en zo vergaat het ons allen, de weduwe van de admiraal, de vrouwelijke communistische wethouder uit de Ardennen, de zangeres, de Parijse architect, de Griekse architect en de schrijver hiervan.

Er wordt wat zenuwachtig gelachen, dan geeft een van de donkere, laconieke Grieken van onder een geweldige hoed een enorme schreeuw met een triller erin, en we gaan op weg, een tocht van uren tegemoet, die ons over de hoogste top van het eiland zal voeren naar de andere kant, waar het er misschien wel hetzelfde uitziet, maar dat is op geen andere manier te controleren, want auto's zijn er hier niet, en wegen ook niet, alleen steile zigzaggende ezelspaden en daar deinen we nu overheen, de zee en de heuvels rondom ons, een karavaan van zo te zien eigenaardige en niet geheel bij elkaar passende menselijke figuren.

Ik heb de grootste moeite om te blijven zitten. Van een relatie tussen mij en het dier is geen sprake, hij vindt mij duidelijk een hinderlijke aanwezigheid en ik ben als de dood voor hem, want hij heeft een misselijke voorkeur voor die dof uitzierende, totaal door het schelle zonlicht van een lange zomer opgedroogde planten die aan de overkant van kloven groeien, zodat hij af en toe blijft staan en met mij er bij over de diepte heenreikt, waarop de drijver aan komt hollen en hem een geweldige jens geeft wat hij mokkend verdraagt, mij de schuld gevend. Het duurt uren eer we van elkaar houden, tegen die tijd ken ik de waarde van alle toe te dienen kreten, en heb ik hem zelfs al een paar keer op de schoft geslagen met een stuk touw, daar in stijgende mate boerrrrrrr bij roepend en ook verder al veranderend in een echte muilezeldrijver.

De dag is onzinnig mooi, de natuur staat stijf van de nergens meer te beruiken geuren, andere karavananen kruisen ons smalle pad, de zon begint langzaam op ons in te werken, het zadel is van hout en doet pijn, ik zie een konijn en dan nog een, een kudde oude en wijze berggeiten slaat ons bellend uit honderd bellen gade, al lang zie ik geen huis meer, kaler en kaler worden de rotsen, een van de gidsen pakt een dubbelloopsgeweer, mikt, maar schiet niet, en zo gaan de lange, lange uren voorbij, soms een stukje bos waarin het zachtjes lijkt te waaien, het slijpen van de krekels, ik voel me verder dan ooit van wat dan ook verwijderd, en verander in het deinen waar ik aan onderhevig ben, steeds hoger klimmen we, als op een alleen in het rotspad aanwezige radar zetten de ezels hun dunne poten neer, en alles is waar: in een bron zit koel water, de schaduw van een boom geeft vertroosting, een ezel stoot zich geen twee keer aan dezelfde steen, het dal ligt beneden ons als een lappendeken, oude, vale, versleten dekens, en het is moeilijk om de vrucht van een cactus te plukken, maar hij is erg lekker, hoewel vol harde, stenige pitten.

En wat we tegenkomen: een oude man met een tas vol fazanten, een witte, veel te witte kapel voor een onbekende heilige, met vierkante, zilverschitterende blikken harswijn beladen ezels die met onze ezels een jammerend, hoog in de lucht geblazen leedgesprek voeren wat door mijn hele lichaam trilt, een eenzaam huis waarvan de in het zwart geklede bewoners naar buiten komen en lang naar ons staren en langzame groeten uitspreken, en dan begint het dalen naar de verre, lage, wazige zee aan de andere kant.

Op een ezel II

Hydra, september 1965. Er is nog niets veranderd. Ik zit nog steeds boven op mijn ezel, klaar om in de nu hoog opgestookte hitte de berg af te dalen waar ik in de vorige drie uur ben opgeklommen, maar dalen is een andere affaire, want wij zitten schrijlings, maar als zo'n hele ezel zijn lichaam in een dalende houding omzet ga je mee, en over zijn dunne, harde grijze nek heen zie je dan een diep dal, en daaroverheen elke keer die twee steeds dunner lijkende poten die tussen of op de stenen een plekje zoeken om op te staan. In de verte hebben we even de zee gezien, maar dat is al over, de bomen van het bos verbergen de afstand er naar toe.

Veel wordt er niet gezegd. Ik vorm het midden van de ketting, de Franse architect zit met een touw aan mij vast, en aan hem de Griekse, en daaraan de zangeres. Onverbreekelijk is ons lot door touwen en ezels verbonden, en naast ons, zwaaiend met takjes en af en toe verdwijnend om iets wonderbaarlijks te plukken, lopen de ezeldrijvers, schreeuwend tegen elkaar en tegen de ezels, brrr, hoei!, hassjaaá, een taal van korte en lange ezelgeluiden waar de ezels zich niets van aantrekken-als met ezelvlees aangeklede machines treden ze over het steile pad, ons meevoerend, af en toe zelf iets balkend, en zo vergaan de uren. Vogels fluiten, bijen zoemen, bomen waaien, geen mens te zien, alles klopt, haarspeld na haarspeld wordt genomen tot we de zee weer zien, nu dichterbij, en verleidelijk, en een uur later zijn we bij het eenzame huis waar twee oude mensen ons opwachten met de schrille kreten en de wanhopige bedrijvigheid van mensen die nooit mensen zien. Ze weten zich geen raad met zeven leden van hun eigen soort tegelijk, hebben pannen vol eten gekookt waar we nog niet de helft van op kunnen, hollen opgewonden heen en weer met koude glazen water waarin een witte kleverige klont mastika en dat moeten we opeten en dan wil iedereen het water van de zee in en de twee drukke kobolden hollen al voor ons uit, daar is het water, kijkt u maar. En ja hoor, een halve maan van een strand met grote, rondgebakken kiezelstenen, schitterend wit, en liggend in het koele water kijk ik het aan, een lege, verlaten, romantische kust met zwelgende buigingen van groen en dan weer kale, vernijnige rotsen, en daartussen dat huis

waar ze zitten met hun draagbare radio en tien boeken en verder niets, twee mensen, een bedenkelijke minderheid tegenover het omringende, maar ze hebben een boot en af en toe varen ze naar de andere kant van het eiland, waar een haventje is.

Ik zie de ezels weer vertrekken, want aan het eind van de dag zal een visser ons komen halen, de drijvers hebben nu geweren om en zitten op de eerste en de laatste ezel, ze hebben eten en wijn meegekregen, dat wordt ergens onder een boom opgegeten en dan gaan ze de lange, lange weg weer terug, een tocht van uren, wat zouden ze tegen elkaar zeggen? Iemand roept me en geeft me een onderwaterbril en samen zwemmen we over de onbekende terreinen, kloven en kuilen waarin fel gekleurde vissen wonen, groene, met vreemde insignes, en ook gewone, maar die zijn van zilver. Zelf een raar soort lompe vis wordend zwem ik er doorheen, vriendelijke Tiroolse landschappen die plotseling overgaan in een ondergelopen Sahara, ik steek een vinger uit naar een oranje anemoon en zie hoe hij zich bescheiden maar afdoende sluit, zelfs mijn eigen, niet meer bij me horende witte voeten vervallen aan de zee, pas later, nat en veel kleiner en moeizaam strompelend over de scherpe stenen krijg ik ze terug. Het wordt een lange dag. De hitte velst ons en als uit een vliegtuig gegooide parachutisten die dekking gezocht hebben liggen we onder de bomen, ten prooi aan een vreselijke Griekse slaap, wijn niet te ver van ons af en de zee slissend tegen de rotsen, negen mensen, alleen op de wereld, leve de wereld.

Terug

Athene, oktober 1965. Het is allemaal te veel. Ik zit op een omgekeerde boot op de kade, de lucht is onvoorstelbaar zwart en toch met een lichtgevende maan er in, vol, die de dierlijke wolken wit maakt. Achter me gitaarmuziek, onder me de zee, als ik me omdraai het Griekse dorp dat er nu ineens uitziet als een Russisch dorp, een Potemkimfaçade onder een schilderij van heuvels. Dit is de laatste avond, morgen komt de dag van de terugreis, een dag die nergens meer bij hoort, om vijf uur zal Jimmy van SucuSucu, een rieten café in de hoek van de haven met zijn manke been in een sneeuwwit pak om me heen drentelen met hete koffie, en dan is het afgelopen, de oude witte schuit op, de Neraida, die me terug zal brengen naar Piraeus, naar Athene. Teruglezend zie ik drie keer het woord wit in een paar regels, en het klopt, want ook de ochtend zit weer vol wit licht, en de huizen tegen de heuvel zijn wit, dit is het land van het licht, langzaam zie ik het wegvaren en ik denk 'hier kom ik niet meer terug,' en daardoor ontstaat er een gretigheid in mijn kijken die nog voor één keer alles wil opsommen en registreren, maar de Neraida is sentimenten aan zijn reling gewend en vaart rustig door onder de kust van het eiland dat traag van mijn ogen afglijdt, een vorm wordt die al onherkenbaar is, en dan verzwolgen wordt door de zee - er is helemaal geen eiland, ik kom er niet vandaan, en kan nu rustig aan dek gaan zitten, andere, onbekende eilanden stromen voorbij, groen en oud, af en toe leggen we aan, en dat gaat altijd gepaard met hetzelfde geklaag van de scheepsfluit en gedrang bij de loopplank. Popes met stokken met zilveren knop, oude vrouwen in het zwart, mannen in boerenkleding met oude kartonnen koffers en jute zakken komen aan boord en worden in drie klassen gescheiden, verkopers rennen en schreeuwen er doorheen, een oude man zwaait in het rond met een grote, dode vis die tussen Poros en Athene verloot zal worden, en ik zie buiten Arcadië langszeilen, hellingen met bomen en schapen, en binnen komen de eeuwige bewoners ervan tot rust en vallen in slaap, de mediterrane slaap, een authentieke oerslaap waar ik nooit meer aan toe zal komen en die ik benijd en bewonder: je gaat maar ergens liggen, op een bank of gewoon op het dek, je sluit de ogen en je slaapt en niets zal je nog

wekken. Daar liggen ze, armen uitgespreid alsof geveld door een vreselijk noodweer, mond een beetje open, niet gehinderd door de waanzinnige transistors of een plotseling wilde golf die het schip optilt, afwezigen die er zijn, slapende Grieken.

De paar andere vreemdelingen zitten in een hoek, gezichten opgetild naar de zon. Nog een paar dagen en ze worden als vissen teruggegooid in de herfstige netten van Düsseldorf, Kopenhagen of Amsterdam, en ik stel het me voor, vallende bladeren, mist over de grachten, en weet voor de zoveelste keer in mijn leven niet waar ik thuishoor, nergens waarschijnlijk, en daar is eigenlijk ook niets tegen.

Na een paar weken eiland is Athene wild en druk. Een goede vriend neemt me mee naar de Agora en een beetje ontzind van de hitte wandel ik met hem langs stompjes van zuilen, twee Nederlandse heren door een heet en stoffig veld en ik tracht me voor te stellen dat dit dan het centrum van een wereld geweest is, maar er rijdt een ijzerkleurige ondergrondse vlak langs, die veel lawaai maakt, en wat er zich verder afspeelt doet dat uitsluitend in mijn hoofd, tot ik me omdraai en daar op die hoge heuvel, van goud gemaakt, de Akropolis zie liggen, en het verleden onderga als een lichamelijke sensatie die niets met voorstellingsvermogen te maken heeft - de werkelijkheid van dat gebouw wordt sterker dan de mijne, heel even, dat is alles.

Wat doe je verder zo'n laatste dag? Je koopt een potje rode zalmeieren voor de een, macedonische sigaretten voor de ander, en een fles ouzo, en een zak vol noten, dan eet je lam uit Korfu, gebakken in broodkruimels, slentert langs terrassen, schrikt niet meer van een betoging, zit op het Syndagmaplein naar het crème-caramelkleurige parlement te kijken en leest een krant met ver verwijderd noordelijk nieuws.

In dankbaarheid

januari 1966. Het einde van het jaar 1965 gaf bijna een merkwaardige ontwikkeling te zien in de Nederlandse politiek. Het is een periode die nu ver achter ons ligt, maar wij mogen ons nimmer ontveinzen dat daar en toen de kiem is gelegd van ons huidige politieke stelsel. Twee geslachten die in onze geschiedenis een grote, zij het zo verschillende rol gespeeld hebben, de Van Rappards en de Koekoeks, zwenkten, al was het dan maar voor even, op malkander toe en schetsten daarmee de richting en de vlucht die de democratie in de volgende decennia zou nemen.

Beide geslachten behoeven geen nadere introductie. Waren niet de Van Rappards reeds in de dertiende eeuw staatsdienaren en kunstbeschermers van de eerste orde? Gaf niet Jan van Rappard de opdracht de wandtapijten in de kathedraal van Enkhuizen te verbranden omdat zij onzedelijke voorstellingen bevatten, en gaf niet zijn kleinzoon Dirk Dirksz. van Rappard eigenhandig het sein tot vervolging en brandstapelning van hen die zich door onzedelijk gedrag buiten de gemeenschap plaatsten? Deze traditie heeft dit geslacht steeds gehandhaafd, ja, het is wel zeker dat de moord op Hubert ter Schaeden, die het zwarte leven van zijn tijd met fel realisme neerpenseelden, het werk geweest moet zijn van Vrouwe Agnieta van Rappard die in de zestiende eeuw met harde hand de stede Dordrecht regeerde, zoals ook haar neef Klaasz van Rappard het opkomende boekbedrijf van bandeloosheid en loszinnigheid wist te vrijwaren.

Zulke families zijn zeldzaam. Onderschat en genegeerd in de ene periode, heersend en oppermachtig in de volgende, kennen zij slechts een weg: de rechte, die nimmer doodloopt. Onschatbaar zijn de verdiensten door het geslacht aan het geestesleven toegebracht, en des te meer daarom verheugt het ons dat wij thans, op grondslagen die in 1965 gelegd zijn, de zuivere lucht van een Van Rappardbewind mogen inademen. Doch laten wij niet de rol der Koekoeks vergeten. Wel is waar dat de verbintenis waar beide partijstichters van droomden destijds nog geen doorgang mocht vinden, maar de eerste steen was gelegd. De Koekoeks, een oud boerengeslacht dat bekend staat om zijn onafhankelijkheidsdrang, hebben zich met de Van Rap-

pards verbonden, tot zegen van ons land. Was het niet Geertjan Koekoek die in 1207 de boerenopstand in Harderwijk leidde, de leenheren verdreef en zo baas werd op eigen erf? Steeds als er, in de daarop volgende eeuwen, sprake was van onduldbaar knechtschap, vonden de besturende van die dagen een Koekoek op hun weg, een gewapende, vrijheidslievende, onblusbare Koekoek, aanvoerder van veel mannen, en dat is zo gebleven tot op de huidige dag. Misschien komend uit verschillende levenssferen, wellicht uitgaande van andersgerichte principes hebben zij de handen ineengesloten, elkaar diep in de ogen gekeken, en diep in hun hart elkaar een onuitgesproken belofte gedaan, en vervolgens hebben zij, zoals de grote Gans het uitdrukte ‘de laagvlakte van kweeën gezuiverd.’

Wie een zuivere en heldere moraal voorstaat in het gedrag van de gemene burger, en, als uitdrukking daarvan, in de Kunst en wie 'n staatsvorm beoogt waarin het individu de rechten op zichzelf herneemt en bevrijd wordt van de knellende, verstikkende banden van het onpersoonlijk dirigisme, stelt zich een taak die bijkans onmogelijk genoemd mag worden. Nochtans is het gezamenlijk bewind van de Van Rappards en de Koekoeks daarin geslaagd. Bloed moest er vloeien; het heeft gevloeid. Boeken moesten worden verbrand; ze zijn verbrand. Beelden en zogenaamde schilderijen moesten worden stukgemokerd en uiteengereten; ze zijn stukgemokerd en uiteengereten, en menige schelle, van onmaatschappelijke en venijnige kritiek overslaande stem is met een machtige slag tot een nederig en verslagen instrument gemaakt. Wij zijn een oase in de wereld geworden. De beste, zuiverste elementen uit ons volkswezen en uit ons hoge patriciaat hebben het vaderland gered. Laten wij dit bij het tienjarig bestaan van het Grote Verbond blij herdenken en nimmer vergeten.

Briefkaart

Noord-Frankrijk, februari 1966. De wil van een slag, een congres, een koning, een graaf heeft gewild dat de grens tussen België en Frankrijk daar moet liggen waar ik nu ben, hier dus, tussen deze vuile weilanden, door die kale bomen heen, slingerend of rechtlopend door een beestachtig treurig landschap waarin de winter languit ligt en over zijn vuile nagels nadenkt. De lucht erboven is een eindeloos stuk ijzer waar koud water uitdruipt, en als ik het minder ver weg zoek, maar ontzettend dichtbij, als ik dus de auto aan de kant zet en me ook aan de geluiden van dit landschap overgeef, en er zijn er geen, begint de treurnis pas goed. Het asfalt is niet alleen nat, het is ook erg onafhankelijk. Er is niemand anders om er overheen te rijden, mijn modderige auto staat er op als een oneigenlijk voorwerp, een raadsel dat niet is op te lossen. Ik doe een paar passen in de richting van de berm, maar ook daar zijn ze druk bezig; vergane, bruine, geknakte bereklauwen of hoe die planten dan ook heten die 's zomers van die keiharde stelen hebben met dikkige, witte schermen erboven. Elke grasspriet, tak, steen, bewijst en demonstreert de oninteressante, sneeuwloze winter, de vreemdeling, ik, scharrelt wat rond over het provinciale weggetje, kijkt naar het koninkrijk, links, en de republiek, rechts. Er staat ook nog een monument, of liever, een ding dat naar waarschijnlijke doden verwijst: er staan runen op die ik wel kan lezen, niet begrijpen. - Aan de gevallen van Monplaquet, dat gaat nog, 1709, en dan een vervormde ring, god weet een heel oude lauwerkrans, waarin twee dikke, voldane hoofden. Villars en Boufflers staat er bij, en ik kijk naar die doormidden gesneden, schijven vroeg achttiende eeuws Frans gezicht, en vraag me af of er in het omgeploegde veld nog grammen van die vergane veldslag aanwezig zijn, koppels, tanden, uniformen? Een kraai, wie anders, ruist aan uit een tot nu toe ongeziene en misschien wel voor het eerst geopende deur van het hemelrijk. Hij is zeer zwart, schreeuwt, en landt op de piramideachtige punt van het monument. Dat is dat. Ik neem de benen.

Ook verderop is Frankrijk niet jolig. Recentere oorlogskerkhoven, nog steeds in de rij staande kruisen,

Duitse, Franse, Engelse, Poolse, de hele mismaakte grond ligt vol, en dan weer goed leeggemaakte landschappen in vuile, oude lompen, en af en toe een dorp of zoiets: Tibetaanse dodenwoningen gevuld met Frans sprekende geesten, een grapje van de Baas. En alles klopt: je krijgt wèl benzine, je krijgt wèl koffie, wijzers wijzen naar volgende dorpen, soms staat ergens een levend paard, soms staat er een mens in het blauw in de aarde genesteld, zwarte, op elkaar gedreven bossen breken het landschap, ik eet ergens in een herberg een parelhoen en lees de krant. Het is hetzelfde gebleven. Daniel is dood, al jaren. De vader van Daniel, die jaren aan een familietombe gebouwd heeft wil zijn zoon erin hebben, maar schoondochter wil niet. Zij houdt nog van Daniel en heeft hem elders begraven. Het proces duurt nu drie jaar. Daniel is ondertussen geheel vergaan, maar zelfs dat wat er niet meer is moet naar die tombe. Speelt zich af te Duinkerken. Beslissing nog niet gevallen. Volgende bladzijde. De verloofde van de commissaris (vermoord terwijl hij de beruchte gangster arresteerde) kreeg de volgende dag zijn (de commissaris') laatste brief. De hele wereld een smartlap.

Buiten lazert het duister naar beneden. Dimlicht, grootlicht, grootlicht, dimlicht. Ergens links of rechts vindt natuurlijk een gruwelijke moord plaats. Waarom rijdt er niemand anders op deze weg? Een oude grootmoeder zit bij het volstrekt oranje haardvuur en kan niet meer op de naam van haar in Algerije verdwenen kleinzoon komen. In de lucht geen enkel vliegtuig, ook niet als ik het wil. De bekende columnist jaagt voort door het nergens anders bestaande landschap. Naast hem Petain, achterin Sylvie Vartan en de alasker hond van Brigitte Bardot. Bij nader inzien verschijnen er tekenen aan de hemel, maar er volgt geen verschijning. Het leven grist en bist, zou Joop Admiraal zeggen, en dat mompel ik nu maar een beetje, steeds verder heen.

Eind-hoven

april 1966. Op een grijze dag in de afgelopen week was ik terug in de stad waar ik vroeger op kostschool gezeten heb, Eindhoven. Ergens midden in die veranderde stad staat mijn oude school, maar om welke reden dan ook wilde ik niet vragen waar, en vinden kon ik hem ook niet. Wie na jaren in Eindhoven terugkomt moet wel hetzelfde gevoel hebben als ik: dat met die stad ook zijn eigen verleden grondig overhoop is gehaald, tunnels, viaducten, nieuwe hotels, hoge gebouwen, zijn in de plaats gekomen van nu voorgoed vergeten plekken, en de vroegere inwoner is een vreemdeling, die, als hij de tijd heeft, zoals ik, zijn gemoed kan laten werken terwijl zijn voeten het andere werk doen en hem verplaatsen, kilometers lang, door bekende en onbekende terreinen.

Plotseling zag ik op een hoek van twee elkaar kruisende bijna-boulevards een kerk met een afgodsbeeld hoog in de toren en ik wist dat ik in de buurt van mijn school moest zijn. Hij stond er nog, een duister, gevangenisachtig gebouw, de poort dicht als altijd, en ik ervoor, een onzinnig soort toerist met een kaartje voor de tijdmachine. Ik durfde niet te bellen, en toen ik eindelijk wel durfde werd er niet open gedaan, maar wat me wel bezighield was *waarom* ik niet durfde te bellen. Angst om de vroegere gezagsverhoudingen terug te vinden, te veranderen in een onmondige leerling, achter een in zwarte kleren gehulde pater door kale gangen te moeten lopen op zoek naar een voorgoed verloren tijdperk?

Een tijdje bleef ik voor die deur staan, belde nog eens, maar er gebeurde niets. Een grote groene poort, een eindje bezijden de hoofdingang, stond open. Ik ging naar binnen, kwam op een stenen binnenplaats die ik niet kende. Een zijdeur van het gebouw stond open. Niemand te zien. Plotseling bedacht ik dat het natuurlijk paasvakantie was, dat ik alleen maar paters zou aantreffen, of niemand, en ik liep de lege gang in. Geur: hetzelfde, licht, hetzelfde. Vervallen, verlaten, wat ik vroeger als een stemming ervoer kon ik nu benoemen, en het kon niet anders of ik zag mezelf tussen de nu verdwenen andere leerlingen, slissend als een klein, slordig legertje door die gangen, op weg naar studiezaal of refter. Nog steeds niemand. Ik

ging een trap op, zag ergens een vrouw zitten die mij verbijsterd aankeek, liep snel door, geesten van ongetwijfeld dode leraren om me heen, een nieuwe gang in, de gang van de enige klas die ik daar had meegemaakt voor ik er afgestuurd werd wegens perfide invloed op de andere leerlingen.

Er hingen jassen, maar zo groot kon ik niet geworden zijn, het waren kinderjassen, en nu begreep ik het, dit was mijn school niet meer, het was een andere school geworden, en nog meer verleden hoopte zich op, maar toch was er niets waar ik nog mee te maken had behalve dezelfde stenen, dezelfde deuren, wij allemaal eruit verdwenen in nu werkelijke toekomst, op dezelfde schoolborden onontwarbare kindertaal, honderd keer kwam ik mijzelf onzichtbaar tegen maar vervolgde mijn weg, die van elke ochtend, naar de kapel. Hij was dicht, en terwijl ik aan de deur morrelde hoorde ik iemand aankomen en vluchtte, een ander woord is er niet voor, het gebouw uit, maar ik was nog niet klaar. Aan een zijkant waren arbeiders bezig met een bouwwerk en zo kon ik achterom op de vroegere speelplaats komen. Duidelijker en heviger dan daarvoor lag het gebouw voor me. Donkergroene deuren en sponningen, de speelplaats ingesloten door muren van rode baksteen, wat heb ik daar in godsnaam ooit gedacht, gezegd, uitgevoerd? Een lange rij urinoirs met metalen, groene deuren, nu vol vuil en zakken cement, de deur naar de velden gesloten, de ruimtes achter de hoge ramen zwart, niemand te zien, geen leerling, geen monnik, geen herinnering, zelfs ik niet, een jaar dat geldig geweest is weggeblazen als de rook van een sigaret.

Ik hoor een geluid achter me. Een man in uniform. Hij vraagt wat ik wil, maar wat wil ik? Kijken, en ik kijk, en hij kijkt mee en ik vraag me af of we hetzelfde zien, een gebouw dat donker en dicht is en lelijk, en ik bedenk dat ik gehuild heb toen ik er afgestuurd werd, en plotseling zie ik de poort met spijkers waarover ik soms 's nachts ontvluchtte, en alles wat ik de man wil vragen vraag ik niet, laat het maar zo, dicht, en weg, en zoals ik gekomen ben ga ik, niet opgelucht, ook niet melancholiek, meer als een boekhouder die een niet sluitende post nu eerder zal kunnen oplossen. De lanen in de buurt van de school, dat gebied dat vroeger de vrijheid vertegenwoordigde, zien er nu uit als alle andere lanen in dit land, en toch kijk ik nog met een soort begerigheid naar binnen, maar er is

niets anders te zien dan stoelen, tafels, vazen, bloemen, soms wat vrouwen, nooit, niet één keer, in één zo'n kamer, de in gouden gewaden gehulde koning van een verrijk, een kameel met berijder of een groep elkaar beminnende tovenaars, niets valt er te melden, alle klokken doen het, ik hoor het geluid van een trein, een tuinman harkt de winterbladen weg, de middag nadert zijn einde in de hoven.

Appel

Parijs, april 1966. ‘Tien voet hoog, gezicht als een Mexicaanse held, snor als Stalin, loopt als een krab, springt als een kozak, staat als een beer, eet twee paarden per dag, drinkt veertig dozijn flessen tonic...’ dat allemaal staat er over Karel Appel in een boekje ter gelegenheid van de opening van zijn nieuwe tentoonstelling in Parijs. Ik pluk er nog een paar, in en uit het verband:

‘zijn vuist is sneller dan die van Cassius Clay,
 zijn buik ronder dan die van een buikdanseres,
 hij is heter dan Elvis Presley,
 hij zingt harder dan Ray Charles,
 hij rijdt in een sportwagen of het een vliegtuig is en bestuurt een vliegtuig zo snel
 als hij een schilderij schildert

.....

hij doet alle gele tulpen bij elkaar
 hij maakt de Middellandse Zee blauw
 hij graaft oranje op uit het middelpunt van de aarde

.....

boven op een vulkaan zit hij te schilderen, hij is zwaar als een truck, heet als de aarde, lang als een symfonie, goed als oude wijn,
 carnaval is zijn tuin,
 het stieregevecht is zijn keuken...’

En de man die al deze hooggestemde regels heeft opgeroepen staat als een buitengewoon rustige rots midden tussen zijn eigen schilderijen, grote doeken, haast nog feller geschilderd dan vroeger, wild en vol beweging, een barbaarse schok van kleuren om ons heen. Het is een rustige middag aan de boulevard Haussman. Deftige Fransen lopen met voorzichtige gezichten langs het Hollandse oergeweld, maar niemand hoeft iets te kopen, want alles is al verkocht. Appel praat met een torenhoge stokoude kozak uit een lang verdwenen Russisch leger, de kaarsrechte man loopt met hem langs de schilderijen alsof ze samen een erewacht inspecteren, en hij praat met een zwaar aangezette Russische stem die uit een grot lijkt te komen. Hij vindt het allemaal heel mooi. De vrouw van de schilder, mooi en frêle als altijd, staat stil en zelf kleurig bij de meest gekleurde schilderijen die er geschilderd worden, en zo kijken we allemaal naar de mannen, de vrouwen, de dieren en bewegingen van Appel

en de middag trekt voorbij.

Buiten bestaat de wereld weer uit auto's en, haast niet durvend, het groen van de bomen. Een oude vrouw in het zwart loopt veel te langzaam langs het terras en ik vraag me af waar de schilderijen die ik net gezien heb veel later zullen hangen, en bedenk hoe veel leuker levende schilders zijn dan dode, al was het alleen maar omdat maken geweldiger is dan gemaakt hebben.

Aan de overkant zie ik nog steeds mensen in en uit de kunsthandel komen en gaan - de schilderijen zijn van hieruit niet zichtbaar, alle kleuren zijn verborgen achter de niet-kleuren van de gevel, en ineens zou ik wel willen dat de wereld er één dag uit zou zien als de wereld van Appel, met waanzinnige huizen en paarse en gele en blauwe en rode auto's en wij met gekleurde haren en kleren en gezichten onder wilde lichtblauwe bomen en honderdkleurige bloemen, maar alleen de schilder mag zijn eigen aarde kleuren, wij komen er met heimwee af.

Of het door de tentoonstelling kwam weet ik niet, maar in de dagen erna kocht ik gele sokken, rode sokken, een erg blauw overhemd, een das met een tropentuin er op en een zeer oranje trui, die ik toevallig droeg toen ik Karel Appel een week daarna in Brussel weer ontmoette. Hij was zeer tevreden. Ik ook.

Censuur

Parijs, mei 1966. Censuur draaft door Europa, bereden door droevige Ridders. In het achterste gedeelte van die landstreek, die de Gaulle aan het eind van een krachtige volzin altijd ‘tot de Oeral’ noemt, heeft dezelfde censuur weer een kwaadaardige vorm, en is het getuige (maar niet alleen) het recente Moskouse schrijversproces een botte, negatieve machine, waarmee een vooruitstrevende en vredelievende republiek met haar lange haren tegelijkertijd een gedeelte van haar hersens afkapt. Maar daar gaat het *deze* keer niet over.

In het door welvaart bestraalde erfcultuurgebied wordt de broedtijd van de vogels op humoristischer wijze beknot. Een Friese senator, een bestuurslid van Harer Majesteits Vara, de lord Chamberlain en een Franse onderminister zorgen ieder op eigen wijze voor het rimpelen der wateren, waarover de schepen niettemin kunnen doorzeilen, loof de heer. Wie dezer dagen naar Parijs gaat meent daar een puristisch schrikbewind te zullen aantreffen, geïnspireerd, volgens Zeggars, door mevrouw de Gaulle. Er is een hele film met nonnen verboden en vervolgens naar het festival in Cannes gestuurd, waar hij een gouden palm zal krijgen om daarna te worden vrijgegeven, een uitstekende publiciteitscampagne die met *les Amants* al zijn diensten bewezen heeft. Verder loopt het nogal los. Genet, door Sartre gecanoniseerd en nu dan ook door de Fransen behandeld zoals ze meer van hun heiligen behandelen: met beleefde distantie, heeft een stuk met 94 personages geschreven, die zich allemaal in uiterste vormen van spreektaal uiten, iets wat mij nooit verbaast omdat iedereen dat doet, maar wat toch tot voor kort in tonelen en filmen ongebruikelijk was, of liever, niet mocht. Het stuk heet ‘*les Paravents*’ en in tegenstelling tot veler verwachting is er geen schandaal van gekomen. Het is een geweldig stuk, maar het publiek zit het uit als een Mattheus Passion, laat het Kwaad over zich komen, klapt, en maakt de boodschap onschadelijk, een neutralisatiemethode die een schrijver eerder zou ontmoedigen dan provoceren. Van boven uit zo'n idiote hoge, claustrofobie en valschermfilie inspirerende loge (in het Odéon, dat toen nog niet geschaakt was) heb ik de rimpelingen van het publiek kunnen waarnemen.

‘Vieze’ woorden, markante vervloekingen, historische beledigingen, apotheoses van gesproken boosaardigheid, niets aan de hand, het goedgeklede publiek haalde adem alsof het de Rijn op een rustige plek voorbij zag stromen. Het enige moment van lichte opwinding, van boven af zichtbaar als een wuivend woud, was toen een aantal soldaten hun dode, in het wit geklede generaal met een laatste wind eren, maar daar hebben Vitrac en Artaud ook al last van gehad, alles mag, geen vinger wordt er opgeheven, het Kwaad is geheiligd want immers een omweggerige pelgrimstocht naar de Zuiverheid, maar het Leger heeft geen behoefte aan dat soort lucht, en kwam dan ook een avond dat ik er niet was protesteren met rotte tomaten en flessen die door de acteurs worden teruggegooid, een zaak van goed recht, die ik best had willen meemaken als vorm van Gesamtkunst of Théâtre Total waar iedereen tegenwoordig over zeurt.

Het vreemde is, dat *la Religieuse* altijd door de Londense censuur zou zijn heengekomen, terwijl Genet ervoor blijft liggen op het vieze-woordenrooster. Wij hier te lande, altijd onszelf, hanteren de godslastering in verband met het onderscheid tussen ezels en lammeren en maken er dus een theologisch dispuut van of God wel door een lam maar niet door een ezeltje mag worden voorgesteld, maar alle verwerpelijke marges daargelaten zijn er een paar duidelijke, werkelijke censuren: Spanje, China, Portugal en de Sovjet-Unie, allemaal schadelijk, allemaal verachtelijk. De Europese rest is luxe, want bestrijdbaar. Dit artikel is overigens meer bedoeld als een reactie op het zien van *les Paravents* en de parallelle discussies over de Franse censuur die wat overdreven lijken. Een land waar men tegen de censuur mag protesteren is altijd een ander land dan het land waar de censuur zó bestaat dat zij zogenaamd niet bestaat.

Het moet duidelijk zijn dat ik gesproken heb over de censuur op kunstwerken. Die is typisch ‘Westeuropees’, misschien ook Amerikaans. Daarbuiten, China, Egypte, Turkije, sommige Zuidamerikaanse staten, Zuid-Afrika is het communicerende vat Politiek zo markant aanwezig dat je wel over één pot nat kunt spreken. Ondrinkbaar, onaanvaardbaar nat, waar een groot gedeelte van de wereld zijn dorst mee moet lessen. Overigens blijft, in de tuinen daarbuiten, censuur verwerpelijk, ook daar waar je mag zeggen dat ze dat is.

Chartres

Chartres, juli 1966. Het is natuurlijk onzin om te zeggen dat veel geschiedenis een landschap eerbiedwaardiger maakt, want veel geschiedenis is veel veldslag, en dan zou het een Pruisische theorie worden: veel sabelwonden in het gezicht maakt een interessante indruk. Maar aan de andere kant - het is niet het landschap zèlf dat vecht, en, behalve in dichtgebouwd land, is het landschap er op veel plaatsen in geslaagd er zo uit te blijven zien als het er op oude schilderijen uitziet, zodat het makkelijk is je er allerlei historische taferelen op voor te stellen, veldslagen, belegeringen, kruistochten, bedevaarten. Dit alles overdacht rijdend naar Chartres. Het landschap hier, in tegenstelling tot het klassieke van Toscane of het pathetische van Castilië, is eigenlijk alleen maar fraai. Je zou het ook braaf kunnen noemen, of arcadisch, of episch, want het zijn lange, eigenlijk wat eentonige, zich afrollende groene banen, met de oude kerken als versierende hoofdletters, en dan weer bladzijden vol graanschuren, bedachtzaam vee, vignetten van bomen, een traag boek, dat de smaak van de middeleeuwen nog niet verloren heeft. Liggend in het eeuwige gras lees ik door de geschiedenis van Chartres, de geschiedenis van alle middeleeuwse steden, een beleg, en nog een beleg, een veilige burcht aan een bocht van de rivier, Noormannen-koningen met gevaarlijke, korte namen, bisschoppen en graven, branden en illustere Latijnse scholen, en steeds opnieuw legers, en de kleuren van die legers niet ziende, en ook niet vergezeld van hun geuren en geluiden trek ik op mijn beurt Chartres binnen en vind mijn weg naar de kathedraal. Ik was er eerder, veel vroeger, en iets belachelijks dwingt me bijna om te zeggen, 'en er is niets veranderd'. Nee, natuurlijk is er niets veranderd. Binnen nog steeds de koele, kerkvormige lucht in een kerk, en ik denk dat het door de verschrikkelijke grootte van die kathedralen komt dat ik *daar* altijd blijf steken: bij een verlangen om de afzondering naar binnen, die zo'n gebouw teweegbrengt, te benoemen. Het zijn niet al die beelden, het goud, de prachtige monsters die het regenwater afvoeren, of de ramen, en de aankondiging van het andere, als je door die met starre beelden bezette portalen naar binnen gaat, nee, het is altijd eerst de *uitzondering* die de ruimte

binnen is op die buiten, dat is er het eerste, als er nog geen beeld staat, geen kleur geschilderd is, dan trekken die nog witte muren, de ruimte binnen af van die buiten, en natuurlijk noem je wat er dan ontstaat het huis van God. Het is er dan ook goed leeg, zou je kunnen zeggen, elke menselijke aanwezigheid er tegelijk ingecalculeerd en uitgeveegd. Zelfs die van jezelf, die je toch zou moeten herkennen, vind je bij je tweede bezoek geen minste spoor of geur terug, en de zelfbewuste pogingen van in steen gestolde koningen en prelaten blijven oneindig klein onder het de ruimte invliegende plafond.

En dan de ramen! Ik weet niet meer wie het was die hier mystieke momenten te doorstaan kreeg, Proust, Cocteau of Peguy, of alledrie, maar ook daar is niets van terug te vinden. De ramen zijn er gewoon, ze doen of de buitenwereld een eeuwige, paarse lichtbron is waardoorheen verhalen verteld worden van heiligen en profeten, maar ik vraag me af wat de later gekomen mystici gezien kunnen hebben zonder reproducties, want je zou je op moeten laten takelen om ze werkelijk als ramen, of ramen met een voorstelling te zien, het is allemaal te hoog en te ver, de rozen blijven rozen en worden niet het laatste oordeel, en toch is het westelijke roosvormige venster het laatste oordeel, dat weet ik, in die nooit door mensen gemaakte, maar ontstane eeuwenoude, metershoge bloem van steen, lood en glas wordt het goed van het kwaad gescheiden, en de toerist op het middenpad staande naast het kiezelige geluid van een rozenkrans in de handen van een oud vrouwtje in het zwart ziet alleen het 'raam' dat hij al kent. Is het bederf, dat wat door foto's wordt aangericht? Nu, veel later en ergens anders, kijk ik in het fotoboek dat ik uit bewaar-zucht gekocht heb, en de schok is groter. Of is het alleen maar het formaat? Nu is het niet alleen meer paars licht en een onvoorstelbaar prachtig geweven vorm, nu zijn het gezichten met bijna byzantijnse ogen, nu zijn het handen en voeten, en dat betekent: houdingen, Marcus zit op de schouders van de profeet Daniel, Jesse ligt tussen twee profeten, verhalen en geschiedenissen die zich door het hele gebouw voortzetten, zoals de stenen filmstrips rond de absis, veel later, in de tijd gemeten, maar nog steeds dezelfde verhalen vertellend, altijd diezelfde scènes die tot deze duizend keer, in honderd tijdvakken herhaalde geldigheid geleid hebben: de middeleeuwse Herodes,

de renaissance Herodes, de barok Herodes, de middeleeuwse goede moordenaar, de renaissance goede moordenaar, de barok goede moordenaar, de eeuwige, door tijdvakken bepaalde, gestileerde herhaling van die ene, als verhaal, als legende, als waarheid, geldige anekdote, ofwel: Herodes had alle gezichten die hij heeft gekregen. Ik raak verzadigd, en ga langzaam uit het gebouw weg. Buiten is het warm, en iedereen verkoopt van alles, en ik koop niets, sta in het portaal, in een portaal, één van die koningen, apostelen, wat is het, zo een met ook lange smalle handen en blinde, amandelvormige, zeggen ze, ogen en zijn eigen legendarische attribuut, hoort iets en wendt ook het hoofd van het kind onder hem erheen, een vogel die voorbijvloog in Chartres, lang geleden, maar geen van de anderen ziet het, als een al bijna oosterse, onbegrijpelijke congregatie hangt een verdwenen tijd, een verdwenen gedachte, een verdwenen soort boven ons, en wij zijn onzichtbaar.

Bréhat

Bretagne, juli 1966. Op een middag ben ik met het bootje naar Bréhat gegaan. Er heen varend, kijkend naar die huizen die ik elke dag vanuit de ramen van mijn hotel had gezien als schimmen, en die nu groter werden en werkelijke huizen dacht ik aan wat Pavese zegt in een van zijn romans, dat elk huis, elk erf, elk terras iets voor iemand betekend moet hebben - en dat de gedachte aan zoveel vervlogen leven, zoveel in de leegte van de nacht zonder een spoor verdwenen herinneringen eigenlijk verdrietiger is dan de dood zelf. Toen ik aankwam begon het zachtjes te regenen. Er waren erg veel bloemen en zelfs palmen en hoge, volle zomerse bomen, het hele eiland heeft iets weelderigs en niet van het noorden, het is er stil, wat wind, de zee, geen auto's, en er wordt een stil leven geleid. Ik liep het eiland over, verdwaalde, zag drie nonnen in het wit naar een boom zwaaien, liep door toch ineens kaal, schots land naar de punt waar schapen stonden te schreeuwen tegen de zee en de zee zwart water omhoogsmet tegen een gele rots met een lege vuurtoren.

Op het kerkhof was het stiller. Zoals altijd in zulke kleine, besloten gemeenschappen was iedereen familie van elkaar, ze lagen ook ingewikkeld bij elkaar in de graven die trouwens allemaal door vader en later door zoon le Meur gebeiteld waren, het kostte een hele tijd om alles uit te zoeken. Clémence Lehegarat en Aristide le Gall leefden elk maar een paar dagen, maar degenen die daar verdriet over gehad hadden waren er ook al niet meer, want het was in een andere eeuw. En wat is er nog over van de herinnering aan luitenant Charles Guyomard, verdwenen op 25 april 1918 te Hanovard en Sancerre op de leeftijd van 28 jaar. Zou nu zesenzeventig geweest zijn, drie jaar ouder dan de Gaulle. En als ik daar nu eens gelezen had luitenant Charles de Gaulle, hoe zou de wereld er dan uitzien? En is dat nu het veelbesproken lot? Veel minder beroemd dan Henri ligt er trouwens, tegen de muur van de kerk, uit de wind, Auguste Matisse 1866-1931, schilder van het departement van marine, wat dat dan ook geweest mag zijn, en lid van maatschappij van Franse schilders, en zijn zoon Eric ligt er bij, gefusilleerd door de Duitsers op 1 augustus 1942. Stilte, staat er achter, 'hij rust!' De Duitsers hebben er

trouwens meer sporen nagelaten, zoals overal in Frankrijk, waar het een zoveel meer pathetisch accent krijgt door de herhaling. Al die waanzinnige monumenten van '70, van 14-18, de opstellingen met wapperende vlaggen, volle Franse maagden, heldhaftige groeperingen, met daaronder steeds onversierd, de koude afrekening, de boekhouding van de dood. Ook hier, op dit minieme eiland was er geen ontsnappen aan, en omdat het allemaal zeelui waren wordt het reliëf in het kerkportaal een stuk oorlogsgeschiedenis: 'zij zijn het heil geweest' staat erboven, en dat betekent dat ze gesneuveld zijn in België, op de zeeën van China, in Dixmude, bij de Dardanellen, op de Noordzee, op Korfoe, in Tahure, Verdun. Een huilende moeder, dezelfde van altijd, staat bij het kruis, maar wat waart er hier nog van rond, nu, veertig jaar later, van die afgrijselijke dode met zijn veel meer dan miljoen hoofden, waarvan dit maar één afrekening is, een stenen bladzij op de muur geplakt, waarop ik namen lees, elke naam een onzichtbare oude man. Bij het hek nog een laatste graf, van Ie docteur Wilborts, mort à Buckenwald, met een k, 1885-1944. En in de Paris-Match van die week foto's van de nieuwe nazi-beweging.

Pointe du Raz

Bretagne, juli 1966. Waar rijd ik nu, nu ik door Bretagne rijd? Door het woud van Brocéliande, door het land van Ys, door de Vallei zonder Terug, door welke mythische koninkrijken waarin tovenaars ronddwalen, reuzen slapen, satan kinderen verwekt, heiligen wonderen doen, en een taal zich in harde, steenvormige woorden afsluit van de rest van de wereld? Bretagne was geheimzinnig, en de hele Keltische wereld is het nog, Gallicië in Spanje, Ierland, sommige eilanden en streken van Schotland. De legenden zijn niet te tellen, en ze zijn er nog steeds, in de grijze dorpen, in de zwarte zee die aan de rotsen vreet, in de sombere bossen met hun doodstille vijvers, in de velden met die onverklaarbare, hoge stenen, gerangschikt door onbekende volken, gericht naar de zon of de wetten van de zon, en niemand weet zeker wat ze er deden, laat staan hoe ze die rotsen daar gekregen hebben. Ik rijd er doorheen, eigenlijk zonder een doel, en om er een te hebben kies ik de uiterste westpunt, de pointe du Raz, daar waar de Bag Noz, de boot van de nacht, voorbijvaart bij het ondergaan van de zon. Niemand is er aan boord, lijkt het. Of is het de mist waardoor je niemand ziet? De boot vaart onder bevel van de eerste dode van het jaar. Is het een oude man, dan zullen er veel kinderen sterven, dit jaar. Is de kapitein een kind, dan zijn het de grijsaards die in de mist verdwijnen zullen. Het landschap is vreemd. Het is niet zo *openlijk* melancholiek of geheimzinnig als ik gedacht had, maar het heeft zich in zijn eigen legendes gewikkeld. Zware wolken trekken er overheen, het regent, en dan, ineens, wordt het erg groen onder de zon die er maar even is, het is nat en vol bloemen, paarse en rode klavervelden. Stil, nauwelijks verkeer, oude dorpen waarin een zwijgen of een landerigheid hangt die ik voor het gemak verveling noem, in ieder geval iets langzaams, daarbuiten begint weer het zware landschap met ineens weer die ijzeren zon die de loodkleur van de natte leidaken oplicht (sprak de tachtiger). Na een halve dag rijden kom ik bij de pointe du Raz. Als ik niet wist dat de wereld geen einde heeft, als kennis er geen aarde van gemaakt had, hield de wereld hier op, jammerlijk, als een geweldige schreeuw van in elkaar gesmeten stenen, waarin de oceaan hollen geslepen heeft waar hij op blaast als op een fluit, donke-

re, jagende tonen waarbij hijzelf op een trommel slaat die wel de hele wereld tegelijk moet zijn, zo dreunt het. Op een rots waar ik niet bij kan zitten meeuwen met hun jongen - af en toe stijgt er een op, en valt honderd keer uit zijn eigen vorm, steeds hoger, het trekken van de onzichtbare luchtstroom markerend. Het krijsen kaatst naar alle kanten. Terug van hier! In de verte verdwijnt het water in de lucht, of is het misschien wel helemaal niets wat ik nu nog zie? Terug, naar waar de rotsen weer het allerduinste, hardste gras verdragen, een eindeloos vaal, groen veld, waarop grote, zwarte raven zitten, niets wordt ons bespaard oftewel. Deze dag behaagde het de goddelijke natuur zeer hard op het orgel te spelen.

En terwijl het buiten prachtig en tegelijkertijd waanzinnig aan het verzwarten slaat zingt een zeer hoge mannenstem Purcell op de autoradio: *'I attempt from Love's sickness to fly in vain, Since I am myself my own fever and pain.'*

Stenen

Biarritz, juli 1966. Niemand weet eigenlijk veel van de menhirs. Het zijn grote stenen, ze staan in rijen, ze zijn er neergezet, hoe weet niemand, gericht naar het westen, door een vergeten ras dat misschien wel de zon vereerde. De Romeinen hebben ze aangetroffen en er soms de beeltenissen van hun eigen goden in gehakt, de christenen later, zetten er wel eens een kruis bovenop, en weer tweeduizend jaar zijn er sinds de Romeinen voorbij, en ze staan er nog, in waarschijnlijk hetzelfde landschap, groen, wijd, met bewerkte en snelvarende luchten er boven. Zo blijft het trouwens, want wij duren korter. Van een afstand is zo'n groepering een gebouw zonder gebouw, je kunt er lijnen tussen trekken en het sluiten, maar het helpt niets, zwijgend en stom staan ze daar, veel groter dan mensen, en proberen ons te herinneren aan een volk dat ons maar niet te binnen wil schieten. 'Het zijn stenen', roept een oud vrouwtje tegen haar man in zijn auto langs de weg, en daarmee heeft ze het wel opgesomd. Ze is een beetje teleurgesteld, de hemel weet wat ze verwacht had na al die richtingaanwijzers naar een *Historisch Monument*, maar ze heeft wel gelijk. Het zijn stenen, en als je er lang voor blijft staan, wordt het raadsel alleen maar groter, geen herkenbare mensen kunnen er bij ingevuld worden, en al evenmin een herkenbare god. In grote houten wagens, vertrokken, allemaal tegelijk, over de rand van de geschiedenis, met achterlating van wat stenen.

Soms liggen ze ook over elkaar, dan zeggen de geleerden dat het een graf geweest is, en dan heet het *dolmen*, en ik ga nu naar het dolmen van de *mane' lud*, maar hoe open dat graf ook is waar ik nu in afdaal, het blijft gesloten. De Keltische wind rammelt in de eeuwenoude sparren, door een grotachtige, stikdonkere gang kruipend kom ik in een kamertje waar wat licht invalt. Ik kan er rechtop staan. Op sommige stenen zie ik een teken. Boven, op aarde, hoor ik het geroep van vogels, dus het is geen winter. Nog verder het slaan van de oceaan op het strand. Een dode ligt er niet, en ik ga er ook maar weer uit. De steen op het graf is zeker vier bij vier meter. Een reus heeft hem er opgewenteld, om een mens te begraven. Verder is er niets. De vlierstruik naast het graf bloeit en geurt, een

oude boer doet iets onbestemds, gebogen onder zijn middeleeuwse mestkar, en ik bedenk hoe prachtig het is: de dode is verdwenen, maar zijn graf is gebleven. Dat roept op zijn minst die éne dode nog op. Door er niet meer te zijn, bestaat hij nog als de vraag naar wie hij was. Wij zullen heel wat anoniemer verdwijnen, want welke krankzinnige wentelt een rotsblok van vier bij vier over ons heen, nee, met graf en al verdwijnen, dat is pas verdwijnen, en dan, bij die gedachte, als het er een is wentel ik de steen van het graf en stort neer in het azuur.

Spanje

augustus 1966. Van een of ander onvoorstelbaar gezichtspunt uit zou het zichtbaar geweest kunnen zijn: hoe in de westelijke Pyreneeën (blauwig die avond, al bijna vergaan in de nacht) iemand morrelde aan de grens van Spanje, terugkeerde, weer morrelde, er weer niet in ging, terugkeerde, en er in ging. De kring van onlust om die man heen was toen al zo groot dat het wel zichtbaar geweest moet zijn voor de grenswachters in de groene uniformen.

En als dit allemaal te moeilijk is: ik wou naar Spanje gaan, en toen ik dichtbij was, er voor stond, wist ik ineens weer waar ik voor stond, voor die wereld die zo sterk zichzelf en anders dan de mijne is en toch zo de mijne dat ik er alleen maar van kan houden, of hem haten, en omdat dat alletwee moet, dan maar om en om. Toen ik er in wou, en niet in ging (één keer terug om benzine in Frankrijk te tanken, wat een waanzin als je duizenden kilometers door Spanje zult gaan reizen! Wat doet die ene volle tank er dan nog toe?) zag ik ineens door elkaar allerlei ogenblikken gezichten en landschappen van de tien jaar waarin ik al in dat land kom. Eén kleur overheerste boven alle gezichten van mensen, boven gebouwen, uniformen: de droge, kale kleur van grond. Ik wist niet meer wat ik er zou moeten doen, en ging voor de tweede keer terug om geld te wisselen (wat een waanzin! Die paar centen verschil in koers!)

Nu, nu ik er alweer zoveel langer ben - want natuurlijk ga je er toch in, weet ik wat me aangevlogen is, de avond in het donker, afkeer en angst die vochten met een verschrikkelijke aantrekkingskracht. In het gat waar ik nu woon is het fiesta, vandaag was er een vodderige parade, ik ben niet gaan kijken, Duitse helmen, bajonetten, hoorngeschal bij de consecratie, op de televisie de Hitlergroet van witte uniformjassen met daarboven zwarte overhemden, het is allemaal niet veranderd. Een zachte korst van welvaart, van onbestemde, ongerichte conjunctuur in de kuststreken doet daar niets aan af. Dit land is niet veranderd want het kan niet veranderen. Het kan bewegen en het wil veranderen, maar het is nog niet veranderd want het kan het niet. Het zit in honderd putten van het verleden, het zit nog in zijn bloedige oorlog, het zit in een

desintegrerend systeem dat de wind heeft meegehad omdat er geen andere wind was, noch een regenmaker, en als het verdwijnt zal het verleden opnieuw verschrikkelijk machtig zijn.

Cijfers, cijfers en cijfers zijn het die de onzinnige mystiek rond dit land kunnen verbreken, want het is niet mystieker maar wel vreemder dan de moderne landen, het mag het niet zijn. Maar wat wil ik? Buiten hoor ik een heel dorp schreeuwen van plezier, want bankroet is niet zichtbaar, en je moet weten dat de lawaaimaker naast je op het strand, dolblij en schetterend met zijn eerste draagbare radio, ongelukkig is, omdat hij het niet weet. Hij ziet een wolkenkrabber en een televisie en scooters en kleine, keverachtige auto's. Welvaart! De industrie van het land is dertig jaar achter, de landbouw is op veel plaatsen middeleeuws, de betalingsbalans drijft voor tien procent op de uitvoer van arbeiders, en het wordt nog steeds geregeerd met scherp ijzer, daar hoeft niemand zich in te vergissen. De oorlog is twintig jaar afgelopen, hun oorlog dertig jaar. Dat is verleden week gevierd, en ik zag dezelfde foto's van tien jaar geleden, en dacht, J.W. Brouwer, die het beste boek over Spanje geschreven heeft dat er in Nederland verschenen is (Het mysterie van Spanje, uitgeverij Van Oorschot) had niet kunnen weten dat het nu, dertig jaar na die oorlog, terwijl de wereld zich rond haar as gewenteld heeft, alle verhoudingen veranderd en geschud zijn, nog steeds zo bitter geldig is. De veranderingen, waar men zich blij om zou willen maken, zijn nuances. Dezelfde man regeert, en zal dat doen zolang hij leeft, en het is bijna onvoorstelbaar dat hij op een dag niet meer zou leven, want wat dan? De lege plaats, die er al eerder was, en waarin er tien tegelijk willen, terwijl er toch op zijn minst nu iemand *zichtbaar* zou moeten zijn, geen sterke man, geen leider, maar een regenmaker, een veranderaar, maar de lege plaats die op zichzelf al een rite van geweld om zich heen heeft zal zijn rol wel weer spelen.

Goed, ik heb het allemaal weer doorgereisd. Van boven naar beneden, van beneden naar boven. Het is het boeiendste land dat ik ken, en ik houd ervan. Het is tegelijkertijd het land dat een onvoorstelbare hoeveelheid ongecoördineerde buitenlandse lyriek heeft opgeleverd, de zon, de aarde, de Spaanse mens, de Spaanse ziel, koek waar alleen de honden brood van lusten. Over blijft: alles nog eenmaal helder te be-

kijken. De vaak onachterhaalbare cijfers te achterhalen, zoals in het boek van Eléna de la Fouchère*. Dat wij dat doen, en daar conclusies uit trekken, kan nuttig zijn, maar het is zoveel beter als het *hier* gebeurt. Want dat is de enige kans dat een volk niet langer gewurgd wordt door de touwen van zijn eindeloze verleden en de onbelangrijke en burgerlijke leiders die dat verleden beheren, en het zijn plaats in de wereld en de tijd weer inneemt en niet uiteindelijk verdrinkt in een drabbige foldersloot van pittoreske achterlijkheid. En wie de geschiedenis van de laatste vijfendertig jaar kent, en het karakter van de gewone mensen van dit land, en het verlangen van zovelen, en wat die velen er vandaag en elke dag voor over hebben, weet dat zij verdienen dat de eeuwenoude en noodlottige cirkel doorbroken wordt.

* *An Explanation of Spain*, by Eléna de la Fouchère, Vintage Giants, New York.

‘Omdat ik niet eet’

augustus 1966. Omdat soms een gedicht duidelijker is dan een krant, en een gedicht duidelijker dan een columnist, vertaal ik een gedicht van de jonge spaanse dichter Jaime Gil de Biedma. Niet zozeer om een naïef geloof in de poëzie te demonstreren als wel omdat dit gedicht scherper dan wat ook illustreert wat ik gisteren, zoveel gebrekkiger, in mijn stuk ‘Spanje’ heb willen zeggen. Dit gedicht verschijnt met vele andere in een bundel moderne Spaanse poëzie, *Dichters buiten zichzelf* (De Bezige Bij). De bundel wordt samengesteld door de in Nederland wonende Spaanse schrijver F.M. Lorda Alaiz. De poëzie in het boek heeft uitsluitend betrekking op de toestand in Spanje sinds '36. Niemand die het leest zal kunnen zeggen dat de Spaanse schrijvers hun ogen, en zeker niet dat ze hun mond dicht houden. Ik ken mensen die zeggen dat je met poëzie geen politiek kunt maken (‘poëzie is voor meisjes’ zei Harry Mulisch eens in een onbewaakt ogenblik). Er zijn politici die reden hebben om er anders over te denken.

Apologie en smeekbede

‘Jij bent een metafysicus.’ ‘Omdat ik niet eet.’
CERVANTES

*En wat zullen we zeggen van Spanje, onze moeder,
dat land van alle demonen
waarin een slechte regering en de armoede
niet zomaar de armoede en een slechte regering zijn
maar een ‘mystieke toestand’ van de mens
de uiteindelijke absolutie van onze geschiedenis?*

*Van alle geschiedenissen uit de Geschiedenis
is de meest verdrietige die van Spanje,
want zij loopt slecht af - alsof de mens,
moe van het vechten met zijn demonen,
maar besloten had ze te belasten met het beheer
en de boekhouding van zijn armoede.*

*Onze welbekende, oeroude armoede
waarvan het begin al niet eens meer terug
te vinden is in de verhalen dat het niet de schuld
is van de regering, maar een vloek over Spanje,
een vreselijke prijs, aan de demonen betaald
met honger, en met het werk van onze mannen.*

*Dikwijls heb ik aan die mannen gedacht,
en dikwijls heb ik aan de armoede gedacht
van dit demonische land -
en dikwijls heb ik gedacht aan een heel ander verhaal,
anders, en minder eenvoudig, aan een ander Spanje
waar een slechte regering wèl iets zou uitmaken,*

*want ik wil geloven dat onze slechte regering
een doodgewone rotzooi is van mensen,
en geen metafysische affaire, dat Spanje
uit zijn ellende zal en moet komen,
dat het nog de tijd heeft om zijn geschiedenis
te veranderen, vóór de demonen zullen opstaan, en*

*ik wil geloven dat zulke demonen niet bestaan,
dat het mannen zijn, die de regering betalen,
de bedrijfsleiders van de vervalste geschiedenis,
zij zijn het die de mensen verkocht hebben
die hen hebben bekeerd tot de mystiek van de armoede
en die de merg uit Spanje hebben gezogen.*

*Ik bid dat Spanje die demonen uitdrijft,
dat de ellende stijgt tot de lippen van de regering,
en dat de mens zelf de beheerder wordt van zijn
geschiedenis.*

Burgos

augustus 1966. Van een schimmig geworden bezoek aan de kathedraal van Burgos herinner ik me plotseling, nu ik er weer, voor de zoveelste keer in sta, dat aanvankelijke gevoel van weerzin. Je staat in de massa's opgetaste ruimte en ziet niets, een donker hol met goud ingelegd, bewegingen van mensen om je heen, een scherp gefluister, geen hoogte, al is alles hoog genoeg. Eerst loop ik wat heen en weer, weet niet waar ik moet beginnen, alsof ik zou *moeten* beginnen, sla de opdringerige gidsen af. Uit het duister komen nu meer voorwerpen, beelden, af en toe doet een gids voor een andere groep een licht aan over een gouden altaar, ik loop erheen, het gaat weer uit, de hele ruimte blijft een rommelige, donkere lanceerplaats, gericht op een vertrek dat al eeuwen is uitgesteld.

Buiten staan de twee geciseleerde reuzenraketten te wachten, steen voor steen 'gezet als een ring' schreef Gauthier, en dat klopt wel. Pas toen de laatste, bovenste steen was aangebracht en ze dus nooit meer konden vertrekken wezen ze voorgoed de richting aan die het cliché van elke gotische kathedraal is geworden: naar boven. Maar ze gaan nooit weg, hoe bedrijvig het binnen ook is.

Het is tegen vijven, hier en daar gaan bellen, uit nissen en geheime deuren komen oude, oude kanunniken, schuifelend door het duister terrein als vleermuizen bekleed met de macht van Spanje, één blijft bij het trapje staan tot een ander hem er op helpt, en ze verdwijnen in het baldadig versierde koor en kleden zich aan met de stoelen, ik kan het maar net zien achter de tralies, een gemurmel, geritsel van grote bladeren, de tijd zelf zou zich hier even kunnen vergissen en een tijdje gaan slapen, dit is er allemaal al zo lang, dezelfde stoelen, dezelfde woorden, dezelfde, andere mannen op hun eiland.

Een nieuwe gids raakt me aan. Hij is nu eens echt wasbleek, een gelige, ongetrouwde hand wijst ergens heen, en ik geef het op en ga achter hem aan. Het is Peter Sellers. Honderd tics en manierismes, hij schuifelt, kucht, laat zijn hand op zijn rug klapperen, slaat zijn ogen ten hemel en lispelt zijn in trage olie gedompelde Frans over ons heen. Binnen het jaar zal hij sterven maar in de kathedraal rond blijven lopen en

niemand zal het merken. Deuren door, gangen in, altaren, schatkamers, deze kerk is onophoudelijk. Wij kijken gretig, maar hij is onverbiddelijk, slepend draait hij zich om en gaat naar het volgende, geeft de eeuw, de maker, bij fijn gebeeldhouwde steen zegt hij dat het 'als kant' is, en waarachtig, het is als oude kant, maar wat is kant, het is een orgie van versierdrift, een fanatisme in goud dat hier in zwang geweest is, huiveringwekkend van overdadigheid, ook al door de zwijgende afgewende manier waarop dat gekrulde, gebeeldhouwde, gedraaide, gewentelde goud in het duister aanwezig is: hij doet een licht aan en het begint te gloeien, en hij doet het uit en het blijft achter, afwezig en machtig, horend bij de gerafelde stemmen die ergens in de verte elkaar psalmen toedienen, en nog erger, horend bij het landschap dat rondom de stad ligt, droog en kaal, zand, en god weet vanaf welke hoogte af *ook* goudkleurig, land waar niets op groeit en dat deze weelderige, oneetbare oogst heeft opgebracht, waarom? Daarom.

Als ik er uitga koop ik uit machteloosheid twee lange series prentkaarten om nu eindelijk eens iets te kunnen *zien*, maar elke dimensie is er uit, dan maar liever de halve zichtbaarheid, en ik ga weer terug naar het graf van de twee condestables, marmer als zachte witte klei, glanzend, bezig die twee bolwangige edellieden te bewaren, de krullen in hun jurken te bewaren, hun trouwe hond met al zijn krullen aan hun voeten te bewaren, alle parels op hun kronen te bewaren, 's nachts staan ze op en doen ze een dansje en rennen de gouden koningstrappen op en af of gaan op bezoek bij al die andere gouden en stenen gemaskerde doden, neuzen in de koffer van de Cid, eten een stukje goud, vliegen als grote witte raven door de eeuwige schemer en slapen in; gevangen in hun eigen marmeren plooiën bij de eerste slag van de klok.

Meelopend met weer een andere gids kom ik in een zaal zonder ramen waar een schilderij van Memlinc hangt, Maria met het kind. Het is het roodste schilderij van de wereld, want zij draagt een kleed als een voortdurend vuur. Maar daarachter en daarnaast, die andere, hier nog zeldzamere kleur, het groen van het Vlaamse landschap, en ik merk dat het een vlaag van heimwee is waarmee ik dat volle, welvende, groene land (een veld met gekrulde bomen, zeegroene heuvels in de verte, een jager? met zijn springende honden in de groene wei, een helderblauw meer met zwa-

nen, een boerderij met een open hek, een vruchtboom, een pad, een helling, twee hoge bomen) afzet tegen de droogte van het goud, goud dat de verleiding was van Spanje dat er op zijn beurt God mee wou verleiden - en dat het ongeluk werd van Spanje, omdat ze er de grond waar ze van moesten leven voor verwaarloosden. Ik weet nu ook wat ik niet zoek, en ga naar buiten, waar het licht is.

Valladolid

augustus 1966. De Spaanse provinciale hoofdsteden worden omgeven door een soms honderden kilometers dikke muur van landschap. Cuenca, Zaragoza, Salamanca, Valladolid liggen als uitzonderingen vol mensen in een landschap zonder mensen. Ineens, aan het eind van een vlakte, aan het einde van de eenzame weg door die vlakte, is er een stad. Vanavond is het Valladolid. Een oude man in een wit jasje brengt mij naar mijn kamer, hoog in een oud hotel. Samen kijken we de vier gele muren aan. Hij draait aan de kraan om te laten zien dat er echt water uitkomt, ik kijk naar het nikkel bed en luister naar de geluiden van de binnenplaats, radio's, kinderen.

Hij gaat weg, en niet veel later vlucht ik ook. Het wordt al donker, en buiten is het 't uur van de paseo. De jeugd van de stad flaneert over de straten, steeds dezelfde route. Al die steden zijn als kooien, zelf weer opgesloten in het landschap van buiten. De enige beweging is in de stad, en beweegt. De vreemdeling loopt er tussendoor, en wordt als vreemdeling herkend. Hier komen niet veel toeristen. Ik ga op een terras zitten en denk aan de landschappen die ik die dag gezien heb: eindeloos, droog, lichtbruin, verlaten, stil, met af en toe de verleiding van een weg die rechts of links afslaat en nergens naar toe gaat, en dan heb ik ook zin om nergens naar toe te gaan om te zien hoe nergens er uitziet, maar ik weet het: zoals het er vroeger uitzag, zoals het er hier ook uitziet zoals het er vroeger uitzag. De avondlijke wandelaars zijn niet veranderd, en het gemurmel van menigte dat uit ze opstijgt is niet veranderd, ze trekken nog steeds rond langs dezelfde banen, omgeven door dezelfde koele nachtlucht. Alleen zie je door sommige open ramen de witblauwe vlek van de televisie en daarop is iets heftigs gaande, maar niemand staat er voor stil.

In de deftige herenclub zitten de heren met de witte schoenen en de hoge officieren, zij hebben het leven verdeeld en passen op de verdeling. Ik loop daar rond met onbestemde, wat mistroostige gevoelens, zelf ook niet zo veranderd, niets minder vreemdeling geworden, iemand die ander nieuws leest uit dezelfde Spaanse kranten, met in elke krant nog steeds het portret van dezelfde kleine man in het wit of het bruin, de leider van de staat, God wil zijn ziel nog steeds niet

hebben en als een langgerekte vergissing blijft hij regeren over het land dat zich lijkt om te wentelen in zijn slaap, maar nooit meer zal omwentelen, of toch?

De wind beweegt in de bomen, de avond glipt door onze vingers, in het blauwe neonlicht worden mijn handen die van een zojuist gestorven waterskikampioen, gezond en toch dood, ik sta op en wandel over een wijde boulevard zonder auto's een park in, waar water ritselt en een parkwachter zijn rondjes slijpt in het grind. Nee, er is niets te beleven. Aan het eind van de boulevard staat iets wapperends, een vrouw meters stenen gewaad op nogal veel paarden, zij herdenkt het glorieuze wapen van de cavalerie van Alcantra, dat in 1657, 1702, 1773, 1808 en 1923 zulke grandioze overwinningen behaald heeft, maar ik weet niet eens in wat voor oorlogen, en misschien weet wel niemand het die hier voorbijloopt, ook de doden uit de veldslagen niet meer, die nu trouwens toch ook dood geweest zouden zijn.

Het wordt leger op straat, ik bedenk dat het er hier morgen net zo uit zal zien, en overmorgen, maar ik kan niet blijven, om te controleren of het waar is, want dat is reizen - je laat de inwoners alleen in de kooi van hun stad, en de stad alleen in haar landschap, en door dat landschap trek je naar de volgende stad, waar je ook niet woont en niet thuishoort, en aan het eind van alle landschappen je eigen kooi, open en gesloten voor de anderen. Zo stil is het nu, dat ik mezelf hoor lopen, en daarnaar luisterend wandel ik traag naar het hotel waar de oude man me mijn sleutel geeft waarmee ik me zal opbergen, een hele nacht in Valladolid.

Simancas

augustus 1966. Tussen Valladolid en Salamanca liggen twee plaatsen: Simancas en Tordesillas. In Tordesillas werd Johanna de Waanzinnige bijna vijftig jaar gevangengehouden; in Simancas worden Spaanse archieven tot 1830 bewaard, en goed ook. In de witte hitte die uit het lege landschap aan komt zetten ga ik een brede, hoge trap op. Ik bel aan een poort, maar er gebeurt niets. Weer teruglopend kijk ik naar het onneembare kasteel achter zijn muren. Het blijft onverbiddelijk, maar een bestorming is eenvoudiger dan ik dacht: als ik duw wijkt de poort, en ik sta op een plotseling koele binnenplaats. Nu kan ik niets anders meer doen dan doorlopen, trappen, deuren. Tenslotte stuit ik op een man die mij naar twee vrouwen brengt die in een veel te donkere kamer zitten te werken achter grote papieren. Het heeft iets van een merkwaardig toneelstuk. Ik fluister mijn bedoelingen, zij hun bedenkingen. Een krankzinnige stilte houdt ons allen bezig. De man staat te wachten, ik zit nu, de ene vrouw werkt door, de andere denkt er over na of ik de archieven van de Spaanse koningen mag zien. Zoek ik iets? Nee, ik zoek niets, geen verdrag, geen brief. Wat zoek ik eigenlijk wel? Bewaarde, ingemaakte tijd, maar dat zeg je niet en ik zeg dat ik wil kijken. Dat is een rekbaar begrip, ik mag kijken.

Dan word ik een figuur uit een vertelling, of liever, mijn gids wordt een figuur uit een sage, want wij trekken nu samen het kasteel in, en zijn rol is heel anders dan de mijne, ik ben niets, hij is gids, ik kijk alleen maar. Daar is een heel, oneindig Spanje, uitgemond in dit westelijke landschap, waarin dit kasteel, waarin de geschiedenis, elk woord, elke letter, van dit land bewaard worden. Hij spreekt alleen maar Spaans en zo trekken we er in. Ik kan niet uitleggen wat daar zo eigenaardig aan is, maar twee mensen die elkaar niets te vertellen hebben is een vreemde optocht, en die zijn we nu. Hij opent deuren, doet lichten aan, wijst op boeken en ik beaam dat ze daar staan. Er staan veel boeken. We gaan trappen op en af, ik probeer een systeem te ontdekken achter deze orgie van papier, en het is er. Er zijn kluizen van oorlog en vrede, en bij oorlog staat hij stil, pakt een willekeurige dag van een willekeurige oorlog, eeuwen geleden en geeft hem aan

mij. Daar sta ik. Het is een getekend, onleesbaar schrift, ik zie wat cijfers, die bladzijde vertegenwoordigt bloed en dood of juist een pauze daarin, maar één ding is zeker, wat mij hier nu aangereikt wordt zal misschien over 93 jaar weer uit de kast gehaald worden en dan omdat iemand er om *vraagt*, dit is toeval: het is juist *deze* bladzij, instant-tijd, bewaard, gestold, die ik van hem krijg, en ik tuur naar de onleesbare uren en geef ze hem terug, het is onoplosbaar.

Wij lopen nog wat door en dan gebeurt er iets verschrikkelijks, hij opent een deur van een zaal en daar zitten geleerden te werken. Het zijn er drie, en hij laat ze me zien, ik bezichtig ze. Zij bezichtigen mij niet. Er hangt in die zaal een overdonderende stilte. Zelfs het kraken van de houten, zeer glimmende vloer onder mijn schoenen is stilte. En het zetten van een handtekening onder een formulier waarin ik iets beloofd is stilte. Het zijn buitenlanders, zegt hij, die aan studies werken, want ook voor de geschiedenis van andere landen is dit archief zeer gezocht. Het is het best bewaarde, en alle ambassadeursrapporten van al die eeuwen, die de toestand in andere landen beschreven, zijn voor de vreemdelingen zeer belangrijk. Vijf miljoen documenten zijn er, zegt hij, en we verlaten de zaal waar niemand ooit gemerkt heeft dat we er waren.

Nieuwe kluizen, nieuwe zalen. Vlees gesmolten, beenderen verpulverd, pennen weggegooid, oorlogen verloren en gewonnen, alle koningen en hun volk verdwenen, en daar staan ze: vijf miljoen documenten, handelingen, contracten, rapporten, bezweringen, vonnissen, kadasters, perkamenten met tekens er op, die geldige tijd waard zijn, en zo lang of zo lang geleden weer ingewisseld kunnen worden voor angsten, bloed, verwachtingen, martelingen, moord, geluk, liefde, oorlog, vooroordeel, haat. Het heeft niets melancholieks, het is de werkelijkheid, zoals de onze. Alleen niet gelijktijdig.

De gids brengt me in de zaal van alle Spaanse steden, en geeft me het kadaster van Cuenca. Ik kijk er in en geef het terug en zeg dat ik genoeg gezien heb. Hij brengt me tot aan de poort en doet hem open. Buiten schittert het licht waar ik nu niet meer tegen kan. Ik stap er in. Als ik omkijk is de poort alweer gesloten. Ik laat Spanje achter en ga er in. Beneden aan de trappen komen vrouwen met stenen rode kruiken water putten uit de bron.

Tordesillas

augustus 1966. 'Een uur na zonsondergang is de koningin uit Miraflores vertrokken met het lijk van haar man, dat niet naar parfum ruikt.' Een zin uit 'n Castiliaanse kroniek. De koningin was Johanna de Waanzinnige, haar dode man Philips de Schone. De dag tevoren had de bezeten vrouw 't lijk weer op laten graven in tegenwoordigheid van autoriteiten en gezanten, en de kroniekschrijver Petrus Martyr, die schrijft: 'Wij zagen niets meer dan de vage vorm van 'n liggend mens. Het was niet meer duidelijk te onderscheiden of 't menselijke gelaatstrekken had.' De kist werd vervolgens op een wagen met een Fries vierspan geladen. Johanna had bevel gegeven dat men alleen 's nachts zou reizen. Het moet een gruwelijk schouwspel geweest zijn, die wagen, beladen met de doodkist, getrokken door vier prachtig opgetuigde Friese paarden, omgeven door monniken met brandende flambouwen. Soms liet de koningin des nachts halt houden, en gaf zij bevel de kist te openen. Dan boog zij zich over de griezelige inhoud heen, om datgene te liefkozen wat er van haar man was overgebleven, bij het vage, flakkerende licht van toortsen, welke door van vrees en ontzetting sidderende handen werden vastgehouden'.

Uit: J.W. Brouwer, *Johanna de Waanzinnige*

Tussen Valladolid en Salamanca ligt een klein plaatsje, Tordesillas. Niet veel toeristen houden er halt. Het landschap is heet en leeg, en zal het nog honderden kilometers blijven, de rivier is alleen in de winter een rivier, en de vreemdeling die er zou stoppen en de geschiedenis van de plaats niet kent ondergaat, zonder te weten waarom, een duistere, gekwelde aanwezigheid, want wie de omgeving van een kwelling onaangetast bewaart, bewaart die kwelling zelf - en hier, in dit dorp werd de waanzinnige koningin van Castilië, Johanna, moeder van Karel de Vijfde, bijna vijftig jaar gevangen gehouden. Haar leven is een schimmig raadsel. Zeker is dat haar liefde voor haar man zowel tijdens als na zijn leven, waanzinnige vormen aannam. Zeker is ook dat zij in ieder geval vlagen van verstand heeft gehad waarin zij tot regeren best in staat was. Was zij werkelijk waarzinnig of werd ze opzij geschoven door heerszuchtigen? Ook Brouwer heeft het niet op kunnen lossen - en alleen de gruwe-

lijke beelden blijven bij - de vrouw die het lijk niet af wilde geven, steeds de kist liet openen, bij zich hield, er mee door Castilië zoude tot er een eind aan gemaakt werd, in vodden rondliep, op de vloer in krotten sliep, en dan ineens weer prelaten en gezanten ontving, documenten inzag, politiek bedreef - tot zij aan de kant werd gezet en opgesloten onder de wrede kleinzielige bewaking van de markies van Denia die haar leven lang zou duren, en waarbij haar niets was toegestaan. De details zijn luguber en weerzinwekkend en voor wie ze kent is het onwerkelijk om ineens, vanuit de luchtigheid van een reis, door de bewaarde decors van dat drama te lopen, er met landschappen, documenten, voorwerpen, ingetrokken te worden, zonder verweer.

De gids is duidelijk dolblij dat er zich iemand voordoet. Ik vraag me af of hij beseft dat hij uitsluitend bij de gratie van de ellende van een ander hier rondloopt in dit klooster waar anders niet velen voor zouden stoppen maar de hele vraag is onzin, zijn ongeschoren gezicht wordt heel smartelijk bij de beschrijving van het leed, hij lijdt het allemaal nog eens over, en hij is aardig, wij trekken samen door de gangen, staan stil op een hoek en horen een ijl, wapperend geluid, gezang van nonnen achter slot, ik hoor ze zingen, maar ik mag ze niet zien. Hij wijst op de tralies waardoor ze de communie ontvangen, ook gevangen, maar vrijwillig.

Ik kijk naar hun uitzicht op de rivier, het uitzicht van Johanna, beneden ons, bruin, modderig, zwarte varkens aan de oever, een stuk brug, de overkant, het oneindige land waar niets te zien is behalve dat er niets te zien is. Ik denk aan de winter hier, en vraag daarnaar, en hij zegt dat het op de hoogvlakte koud is, heel koud, en huivert daar een beetje bij, nu ook denkend aan de winter. Door prachtige Arabische hallen gaan we naar een stenen vertrek, en hij laat brieven zien, haar handschrift, dun en spinnerig, met een wijde handtekening, en ik wil een verbinding maken tussen het moment dat zij die zette en dat ik hier sta, maar dat lukt natuurlijk niet, en nog vreemder wordt het bij het orgeltje, een ongelofelijk mooi klein, goudachtig miniatuur instrument, met maar 28 witte en 18 zwarte toetsen, en een beschilderd deksel waarop in een groen en licht landschap hoofse muziek gemaakt wordt. Was het van haar? Wat speelde ze er op? Ik vraag of ik de toetsen mag aanraken, en hij begint

aan een zwengel te draaien en zegt dat hij nu dama de compana is, gezelschapsdame van de koningin, en ik ben dus de koningin en speel een paar noten die door het vertrek heenfluiten, heel zachtjes.

Meer voorwerpen, meer gedachten. We gaan naar een kapel met vier tombes, met er op wie er in liggen. Eén heeft er geen benen meer, een ander geen voeten, ik kijk naar hun wapens die hun geldigheid verloren hebben en zij kijken helemaal niet, in de verte fladdert nog steeds het onbestaanbare geluid van de nonnen en buiten liggen de harde hitte, de onbeweeglijke tijd, de modderige Douro op weg naar Portugal en de Romeinse brug waar de gevangene nooit over mocht.

Alcanices-Quintanilha

augustus 1966. De laatste, lege hoek van Spanje en geen verkeer meer. De wegen op de kaart zijn geel en wit en in de gidsen worden ze afgeraden. Als ik in Zamora aankom is het siësta. Een aanval van de Noormannen heeft de bewoners uit de stad verdreven, maar ook de Noormannen zijn al weer weg, en ik ben helemaal alleen in Zamora. Op een terras onder een galerij zit een dode boer een glas brandewijn te drinken, vlak naast hem stort de zon neer op het hoofdplein, een middeleeuwse hond loopt boven op zijn eigen schaduw, en verder gebeurt er niets. De tijd wordt hier nog met de hand gemaakt en er is erg veel van.

Een half uur later ga ik er uit, op weg naar Portugal - maar wat de Spanjaarden betreft gaat die weg nergens meer heen, hij verdwijnt in een ander rijk en wordt dan ook steeds slechter. Mensen zijn er helemaal niet meer, wel bloemen en roofvogels en dan ineens, in het niets, Gevaarlijke Werken. Ik stap uit, maar zelfs bij de Gevaarlijke Werken is er niemand te zien. Aan de ene kant van de weg komt het zwarte water tot aan het niveau van de weg, aan de andere kant vergaat een bruine rivier diep beneden ons. De weg is een dam, een krachtcentrale en overal staan zilveren staketsels, waar de wind doorheen gaat en omdat er niemand is jaagt die Mars-achtige nederzetting angst aan, maar niet veel angst.

Van nu af aan wordt het landschap rotsiger, vreemder, onmogelijker. In welke tijd ben ik nu, als ik het tenminste nog ben, want in een veld draaien mannen, op een slee achter twee wijdhoornige ossen gezeten, oneindige cirkels in het gemaaide koren. Tussen de twee dieren zit, aan de slee bevestigd, een lange stok, uit de verte hoor ik de mannen schreeuwen, en er flitsen zweepen door de lucht. Schapen, een hond, een herderin. Achter deze taferelen gaat het landschap eindeloos door.

In de dorpen die nu komen lopen de ossen door de randstraten. De vrouwen hebben doeken om, de mannen herdersstokken in hun hand en grote zwarte hoeden op. Hier komen nooit toeristen. Links ligt de Sierra de la Culebra, daarachter moet Portugal liggen, maar ik ben ergens waar Spanje noch Europa mee te

maken hebben, een landstreek die zich niet alleen in afstand maar vooral in de tijd van al het andere verwijderd heeft. Ik blijf door de leegte rijden, wachtend op de grens, en als ik er eindelijk ben is het de grens tussen twee Zuidamerikaanse republieken, nergens, een ijzeren ketting over geen weg gespannen, en ik sta er voor stil en stap uit.

Een man komt naar buiten en staat mij langdurig aan te kijken. Ik weet dat het heel lang zal gaan duren. Na mij is hij weer uren alleen. Gretig pakt hij de papieren en verdwijnt in zijn huisje, verrukt met zijn tong klakkend. Ik loop rond in de hitte, de stilte, ruik aan een paarse bloem die nergens naar ruikt, hij komt terug, haakt de ketting los, sleept hem met geschraap van ijzer over de grond, ik mag gaan en rijd door niemandsland en kom na een tijdje bij de Portugese douane. Hier staan meer mannen, hun onbeschrijflijke uniformen hebben de smaak van een verkeerd stuk geschiedenis, van fusillades in grensdistricten van Colombia. Ik voel me onbehaaglijk en neem dat mezelf kwalijk. Eén komt er naar me toe. Het uniform is grijzig, van een stofjasachtige materie. Koppelriem, revolver. Hoge, idiote pet zoals de Belgische gendarmes. Maar het ergste, in die hitte, zijn de zware, leren beenstukken. Ineens keert het hele moment zich tegen me, ik wil helemaal Portugal niet meer in, maar ik ga achter hem aan, mee naar binnen, hij gaat met een vuile, korte vinger langs alle letters van het paspoort. Een jongeman komt binnen en vraagt of ik geld wil wisselen, of heb te wisselen. Ik geef hem mijn heilige dollarcheques, en de grote Umwertung vindt plaats, verdwijn Lage Angsten! Ik heb mijn onschendbaarheid getoond, zelfs in deze republiek mag ik binnen.

Het is zoals waar ik vandaan kom. Andere, dezelfde mannen zitten hier gevangen om andere, dezelfde redenen, aan het hoofd van de Staat staat een andere, dezelfde man, hier heersen dezelfde en andere gebruiken. Ik kom buiten, ze staan om mijn auto heen, als een escorte, wijken opzij. Ik verricht de gebruikelijke handelingen die een geheimzinnige bijbetekenis krijgen en lever me dan weer aan het landschap over. Zij blijven achter in hun put van vergetelheid en niemand heeft ooit meer iets van ze gehoord. Ik ben in Portugal, voor de zoveelste keer.

Serra do Marao

augustus 1966. Wie zal zeggen waarom sommige namen van plaatsen zo'n aantrekkingskracht hebben? Ispahan is er zo een voor mij, en Guadelajara, en de Hebriden, en het was hetzelfde met Bragança. De ligging heeft er mee te maken - in het noordoosten van Portugal, aan wegen die niet aantrekkelijk zijn, buiten elke normale route. En dan de klank: Brá-gán-zá. Vijf keer ben ik in Portugal geweest, en ik heb het nooit gehaald. Vandaar toch iets van spanning nu ik er - door wat van Egeraat een maanlandschap noemt - naar toe rijd. Langs de weg karren met wielen zonder spaken - dichte stukken hout. De wagens maken allemaal een hoog en snerpnd geluid, maar ik heb niet kunnen ontdekken hoe en waarom. Het loopt tegen de avond, er komen mensen uit het maanlandschap met primitieve instrumenten, dus op grote verrassingen hoeven de maanreizigers niet te rekenen, tenzij ze er niet op voorbereid zijn dat er op de maan landbouw is en dat er olijfbomen groeien.

Waarom is het - zo dicht bij de grens nog - nu al zo anders dan Spanje? Is de grens dan inderdaad een waterscheiding, waarbij de hoofden zich twee verschillende kanten opdraaien: naar Lissabon, naar Madrid? De mensen zijn anders gekleed, somberder. En het is er stil, in Bragança, de stilte van het verleden dat niets meer terugzegt. Ik draai een aantal nauwe bochten naar het oerkasteel van de roemloos verdwenen Bragança-dynastie, en ook uit het kasteel is alle leven weggesmolten. Het staat nog steeds zeer dreigend op een heuvel, grauwe muren met kantelen, metersdik, maar het is een lege huls, binnenin groeit gras, staan wat krotten en spelen kinderen die zodra ze ons zien om bomboms komen vragen. Een verdoemde ezel draait een eeuwige ronde in een tredwatermolen, en dat is dat.

Bragança. Ik weet het nu, rijd door, kom nooit meer terug. Bij een garage waar ik stop zijn twee vossen aan de muur vastgebonden met halsbanden in een ijzeren ring. Iemand heeft kersen voor ze neergelegd, en rusteloos heen en weer sluipend voor de muur vreten ze die op, één eeuwige, dansende beweging, schuw en kwaadaardig. Die ezel, die vossen, en de vrouwen met blote voeten en enorme bundels afgesneden planten op hun hoofd, de ondergangs-

brand van de zon boven al de zwarte bergen, de wagens met de dichte houten wielen, de rook die door de daken omhoogstijgt, want geen schoorsteen; ik weet dat ik voor de zoveelste keer ergens anders ben, maar het wordt nu te snel donker in Ergens Anders, in de lichten van de auto zie ik de prachtige plaatsnamen, Macedo de Cavaleiros, Mirandela, Barao de Forrester, en dan kom ik hoger in de bergen, bij Parada de Cunho en de herberg waar ik zal overnachten, in de Serra do Marao.

Er staan niet veel auto's. Achter het raam in de zaal waar ik eet zie ik wat flauwe lichten van het dal, ik ben de enige die nog eet, alle andere gasten zitten bij de televisie en na een tijdje voeg ik me bij hen, een glas Portugees vuurwater in de hand, Nederlandse man tussen whisky drinkende Portugezen, kijkend naar een lusteloos programma van een door de tijd aangevreten zanger die zijn van de dertiger Amerikaanse jaren afgekeken charme over het volk uitstrijkt, en dan ineens hoor ik, daardoorheen, het geluid van harde stemmen en een harmonika, ik ga naar het raam en zie een vuur en zie dansen, de koks, de obers, de kamermeisjes, alles danst, springt, zingt, hoge, harde bergliederen ter ere van de heilige Joao, Johannes, de patroon van Portugal.

Ik de indringer vraagt of hij het op de band mag opnemen, en dat mag ik, en daarom komt het dat ik het nu nog heb, die stemmen in de koude nachtlucht, het gehijg van het dansen, de verheerlijkte gezichten, het geknetter van het vuur. Een gast, die een beetje Frans spreekt, legt mij de teksten van de liederen uit, en dan beginnen ze weer, en nu, zoveel later, en ik hoef de band niet eens aan te zetten, zie ik hun gezichten, beschenen door het vuur, de wolken adem uit hun monden, en ik bedenk hoe wonderlijk het is - je komt zomaar, uit het donker, uit het niets, aanzetten en treft daar mensen die ook gedanst zouden hebben als je er niet bij was, het toeval zet je daar af en niet ergens anders, en nu schetteren de harde liederen in je oren, je zou wel mee willen dansen maar je kunt het niet, maar de vreugde is zo zonder enige beperking, dat het lijkt of ze met emmers over je wordt uitgestort.

Hoe meer ik er over wil zeggen, des te minder lukt het, want de termen die er dan komen zijn bij ons al verstaend, de solidariteit die wij met anderen kunnen voelen is verstard tot een principe, een programmapunt - hier krijg ik het ruwe materiaal opgediend bij

een flakkerend vuur, de koksmaat met zijn hoge muts trekt mij de kring in, en ik weet dat niemand mij nu zo vermoedt, dansend in een kring ergens hoog in verloren bergen, en op de een of andere manier doet dat er veel toe, want ik ben buitengewoon gelukkig, tot ik niet meer kan.

Lissabon I

augustus 1966. Het is er nog even heet, de trams zijn nog geel, de bussen groen, de mannen dragen nog witte schoenen, de hele stad ligt nog steeds met onnavolgbaar effectbejag als een zich traag uittrekkende vrouw aan de Taag, er is niets veranderd en toch is er iets veranderd, ik ben veranderd, ouder geworden, en niet aardiger, denk ik wel eens. Slenterend tussen de boven- en de benedenstad, liggend onder een eucalyptus in de *jardim colonial*, varend in een bootje langs twee Amerikaanse torpedoboten over het bruine water van de Taag, heb ik maar één, blijvend gevoel: ik had hier niet terug moeten komen, want ik kwam terug naar een herinnering, en dat is altijd gevaarlijk. In '55 was ik hier liftend, en arm, vond de Portugezen deftig en melancholiek, had Slauerhoff op zak ('Ik voel mij van binnen bederven, nu weet ik waaraan ik zal sterven, aan de oevers van de Taag, waar het bestaan is verheven en traag') zag een grote schittering waar ik niet doorheen kon kijken en nam die droom mee, een zielsverwantschap waar ik nu minder en minder van begrijp. De tweede keer werkte ik op een schip dat naar Zuid-Amerika voer. 's Avonds laat gingen we voor anker, midden in de Taag. De rivier is breed, en in de verte zag ik, als een verleiding, de lichten van de stad. Ik had maar één angst: dat ik niet van boord zou mogen, maar later in de nacht roeide ik toch, met een paar andere matrozen, naar de Cais do Sodre, overdag een gigantisch suikergoedplein, 's avonds, en zeker toen, een dramatische plek waar de stad, en eigenlijk ook een beetje Europa, leegloopt in dat enorme plein dat op de Taag uitmondt.

Ik had toen al de formule bedacht dat Lisabon het afscheid is van Europa, al zou ik dat nu anders formuleren, want nu staan er ineens die twee Mussoliniachtige zuilen, die moeten herinneren aan de overzeese reizen van Salazar. Of ze er toen ook stonden weet ik niet, maar dat deed er nog niets toe, na zoveel dagen zee, stond ik ineens weer op de aarde, de zeevaarder, en haastte mij van de anderen weg naar een kleine, donkere taveerne die ik nog wist, en waar Alfredo Marceneiro, de grootste fadozanger die er ooit geweest is, laat in de nacht zijn trage en tragische liederen zong met een stem zo hees en rauw als die van

iemand die zijn leven lang gehuild heeft. Een beetje dronken was hij altijd, denk ik, en ook niet zo jong meer, met zijn handen in zijn zakken liep hij tussen de tafels door in de half verlichte ruimte en zong, begeleid door veelsnarige gitaren, het leed van de wereld bij elkaar, met matroos Nooteboom wenend in een hoek. Waarheen verdwenen zijn die Gouden Dagen!?

Een paar jaar later was ik weer terug. Toen waren er optochten, plakATEN, banieren, nooit nooit zouden ze Goa opgeven. Ik keek op de kaart waar Goa lag en zag een plek zo groot als een erwt op de landkaart van India, en op de rest van de aardbol meer van dat soort erwten en bruine bonen, Timor, Macao. De echte grote stukken, Mozambique en Angola deden toen nog niet mee, en ik herinner me dat ik eigenlijk geboeid was door al die drukte die ze maakten over zulke kleine, onhoudbare stukjes land. Met handen en voeten klampten ze zich aan het verleden vast, aan een versleten droom, en in onbruik geraakt imperium, een laatste strohalm die hen van een Europese onbetekenendheid zou moeten redden.

Nu, al die jaren later, is er eigenlijk maar weinig veranderd. Er wordt op grotere schaal in de vreemde gestorven, op de muren hangen andere plakATEN die meedelen dat heel Portugal wil sterven om de *integridade* van het land te bewaren, en daarmee bedoelen ze dan niets zedelijks, maar gewoon dat de Afrikaanse gebieden erbij horen, het zijn provincies die nu eenmaal wat ver weg liggen en verder heeft niemand er iets mee te maken.

Maar de droom was toen voor mij al bedorven. Te veel rapporten over martelingen en gevangenissen, te veel feiten en cijfers, te veel armoede en onderdrukking. Het is niet, zoals ik vroeger dacht, *in* Portugal dat er een romantisch afscheid van Europa plaats vindt, maar Portugal zèlf is het afscheid van Europa, een aan het verleden gebonden, in het verleden voortlevende failliete dictatuur van een oude man die zal vallen als Franco valt of eindelijk sterven als Franco eindelijk sterft.

Verder valt er niet veel mee te delen. Export van arbeiders naar het buitenland, censuur, analfabetisme, kinderarbeid (in alle grote hotels en restaurants vind je een stel dreumessen in uniform die eigenlijk op een strand zouden thuishoren), de staatsfolders met sta-

tistieken waarin staat hoeveel beter het gaat, maar nooit hoeveel beter het had kunnen gaan. Nee, het was niet vrolijk. En Marceneiro was er ook niet meer. Ik heb hem tenminste niet kunnen vinden.

Lissabon II

augustus 1966. Voor vandaag heb ik besloten mij uit de wereld terug te trekken en die tijd door te brengen in de Koloniale Tuin. Het is er heet genoeg voor, zelfs lopen is al te veel, en daarom ga ik bij een poeltje liggen waarin een neuriënde man met veel voldoening en een stokje de kikkers opjaagt. Er hangt een zoetige geur, allerlei tropische vogels die ook, net als ik, in het buitenland zijn, geven een liefdadigheidsconcert, ik zie een bamboebos, hoog en spits, ik zie een struik vol bloemen die door het bloed zijn gehaald, in de vijver bewegen gouden vissen, een grijzende heer betast, onder een *araucaria cunninghamii* gezeten, de blauwe rimpels onder zijn ogen in de zakspiegel van zijn geliefde, een andere Portugees tuurt door een monocle in een dik boek, en achter ons allen staat het standbeeld van Don Bernardino Gomes 1768-1823 vanwege alles wat hij voor de wetenschap en de mensheid gedaan heeft.

Ik ben in de tropen. De bomen zijn dramatisch en schieten zichzelf de lucht in, of grijpen met gevaarlijke handen naar beneden. In de vijver ritselt het water en ik heb zin om een Chinees gedicht te lezen, maar ik heb er geen bij me, en om er een te maken is het veel te warm. Op een koele gaanderij zitten een aantal studenten naar mij te kijken, en ik loop er langs en kijk naar hen. Boven hun hoofden staat op de grijze muur geschreven I MEI STAKING VRIJHEID VOOR DE GEVANGEN STUDENTEN! en dan bedenk ik dat er nu, op dit ogenblik, terwijl de witharige Salazar zijn hond streelt, aan een roos ruikt, een hapje rijst eet of zijn handtekening zet onder een decreet, in ditzelfde land allerlei mensen in de gevangenis zitten en de vreemde Delgado dood en verminkt ergens in de Spaanse aarde bederft, maar dat zijn demagogische opmerkingen.

Ineens heb ik geen zin meer, ik ga er uit en rijd door de hele geschiedeniscent naar de Taag, misschien dat het daar koel is, maar het is er niet koel. De *Infante Dom Henrique* deint zachtjes voorbij in het hagediskleurige water, aan de overkant liggen zilveren olietanks, kleine coasters leunen tegen verroeste loodsens, ik lees plakaten over de Eer van het Vaderland en het Portugese Bloed en vraag me af waar het schip ge-

bleven is waar ik tien jaar geleden mee naar Suriname gevaren ben en dat hier midden in de rivier voor anker ging. Twee grijze oorlogsmuizen varen de kant van de zee op, maar dat doen ze al eeuwen, alleen de modellen raken steeds meer achter.

Een zilveren jet stijgt op en maakt een bocht over de rivier en vliegt weg, steeds zilverder wordend. Ik, van mijn kant, boor een nieuwe tunnel naar het verleden in het koetsenmuseum, een zaal vol in onbruik geraakte statiekoetsen waarin in vervlogen eeuwen vorstelijke personen en pauselijke gezanten rondgereden werden, handkussen of stokslagen uitdelend aan het samengestroomde volk. In de koets van Philips de Tweede zit, onder een rood fluwelen kussen, een gat waardoor zijne majesteit zich kon ontlasten, en ik vraag me af wat het achter de koets rijdende krijgsvolk daar voor verhalen op gemaakt heeft.

Nog verder: het museum van Marine, de bewaarzolder van een sentimenteel mens, alles is er bewaard, het zou me niets verbazen als er onder het gebouw nog kelders waren met nimmer weg te werpen spijkers uit de vijftiende eeuw, maar ook boven is er meer dan genoeg, elk vergankelijke erekruis van elke vergane officier is bewaard, en zo heb ik, naast een onafzienbare horde scheepsmodellen ook een maquette aanschouwd van het laatste schip dat heldhaftig Goa verdedigde (en verloor) alsmede een oorkonde, nog in deze eeuw aangeboden aan zijne excellentie de Gobernador General van Angola, Commandante Filomeno da Gâmara Melo Cabral, die achter een ruitje bewaard wordt samen met een vloot eretekens die hij niet mee heeft kunnen nemen naar de eeuwige jachtvelden. Kruisen, vlaggen, uitzinnige ijdelheid en echte geschiedenis, de tijd dat dit een volk was dat zichzelf de zeeën opjoeg om de wereld te ontdekken, dat dan ook deed, maar aangetast door syphilis en andere zaken van het goudzoeken terugkwam en aan de landerige Taag tot een kwijnende omkijkerigheid verviel waar het zich, zo lang dit regime duurt, in ieder geval niet bovenuit zal werken.

Ondanks alle schijn hangt er iets noodlottigs over dat hele land, alsof het onmogelijk zou zijn zich tegen de klemmen van het regime te verzetten. Pas als je meer gegevens hebt over de methodes van deze dictatuur en zijn PIDE - de geheime politie - weet je dat het minder met noodlot dan wel met een genadeloze methodiek in stand gehouden wordt. Aan de buitenkant is van dat alles niets of niet veel te zien. De zee spoelt

pittoresk tegen de kust, in de bergen wandelen schilderachtige vrouwen op schilderachtige blote voeten in schilderachtige vodden achter schilderachtige ezels, port is lekker, sardines zijn lekker, de zon is lekker, en wat er niet lekker is, is onzichtbaar, zei de moralist, en begon over te lezen wat hij geschreven had.

Sevilla

september 1966. Nu de nieuwe brug er is wordt dit een overbodig soort afscheid, maar het is mooier, Lissabon zo te zien wegglijden vanaf de veerboot naar de overkant van de Taag. Dit is pas echt weggaan, en ook al omdat ik het gevoel heb dat ik hier nu niet meer terug wil komen word ik op datzelfde ogenblik al een stuk ouder. In principe is de hele aarde ons terrein, en als je dan vrijwillig een deel aanwijst waar je 'nooit meer ogen op zult zetten', is dat een miniem soort sterven. Maar wie wil niet een klein beetje dood, zo heel vroeg op de dag, langzaam varend over het bruine water van de Taag, mist er overheen, de chauffeurs van de grote vrachtwagens die net als ik naar het Zuiden gaan slapend over hun sturen, en op de rivier, tegen de al klimmende zon, de silhouetten van allerlei schepen, jagers, tankers, vrachtboten met zeilen?

Ik wil deze dag Sevilla nog bereiken, en de eenzame weg die ik daarvoor uitgekozen heb jaagt er snel genoeg naar toe. Het is altijd weer de leegte die vanuit die landschappen op ons afspringt, en daar uren doorheen rijden wordt een soort geestelijke oefening - hier niet de baldadige of zwaarmoedige, te volle zomer, maar een heet jaargetijde waaronder je de weinige mensen ziet bewegen als vliegen op een tafelkleed.

In een klein stadje in het zuidoosten krijg ik pech aan mijn auto. De eigenaar van de garage neemt ons mee naar zijn huis, en daarvoor naar de bank waar we geld willen wisselen. We worden voorgesteld aan de directeur, de onderdirecteur, op weg naar zijn huis moet hij om de meter groetend toeteren tegen een bekende, en hij vertelt hoe geïsoleerd het leven hier is. Maar hij had niets hoeven zeggen, in dit Russisch toneelstuk zijn wij de Grote Afleiding van de dag, bij hem thuis worden we in de beste kamer gelaten, en daar zitten we dan, op het dressoir familiefoto's en plastic bloemen, een half uur binnengevoerd in een vreemd leven en dan weer losgelaten, en ik vraag me af of een Nederlandse garagehouder in Sneek twee gestrande Portugezen ook zo zou behandelen, en dan moeten we weg en laten hem weer alleen, we ruilen Portugal om voor Spanje, en die avond zijn we in Sevilla, in een hotel dat gebouwd is voor Louis Coupe-

rus, en de jichtige Engelse heren en whistspelende oude dames van zijn tijd.

Een wolk personeel houdt zich aan de ingang op en ik krijg een kleuter mee om mijn auto te gaan parkeren. Hij neemt zijn taak hoogst ernstig op en trekt een Spaans oudeherengezichtje, maar als ik wat snel optrek valt hij achterover in zijn stoeltje en er vervolgens zowat af van het lachen, en door zijn idiote uniformpje en de oudemensenmanier wordt ineens het kind zichtbaar dat hij veel meer is.

Het hotel is ontzaglijk groot en ademt veranderde tijden. Er is een grote overdekte patio waar je de avond door kunt kwijnen bij ritselende fonteinen, ik lig achterover in een leren stoel waar ik zes keer in kan en volg met mijn ogen de meanders in de moorse versieringen tot ik ze verlies achter palmen en andere tropische bomen. Af en toe drukt een oud mens op een bel en uit de antieke bar komt een Spaanse edelman en schrijdt door de nachtlucht met nieuwe glazen. Hoe langer hoe meer mensen gaan naar hun verborgen bedden, tot ik alleen overblijf, de vermoeidheid van de rit in mijn lichaam. Ik laat de trage uren door mijn vingers glippen, zittend en af en toe een beetje lezend, luisterend naar de lekkende fontein. Buiten gaat een koets voorbij, en het zachte klikklakken van de hoeven op het asfalt trekt me weg naar vergeelde jaargangen, hoe die dan ook geweest mogen zijn, en ik krijg het gevoel dat ik er helemaal niet nu ben maar veel vroeger, wijk! eigentijdsche ijdelheén en laat mij nog wat toeven in de Andalusische nacht, en toen, als geroepen, verscheen de ivoren maan en rolde zachtjes omhoog langs de boog van een Arabisch poortje, wit licht tussen het gele licht van de lampen, wit licht op de blauwe tegels, wit licht in de duistere groei van klimop tegen de muren, en terwijl er waarschijnlijk op dat moment in de gebieden van de maan door de Lor een foto van mij gemaakt werd (eens zal die zo vergroot kunnen worden dat iedereen er op zichtbaar wordt) stond ik op, mijn krant viel met al zijn codes van *Weltschmerz* ritselend op de vloer, en vervuld van onbestemde gevoelens die de sentimenten van de ochtend van diezelfde dag op de veerboot in Lissabon nabijkwamen, besteed de witharige oude de eindeloze houten trappen en verdween in het labyrint van de nacht en het hotel.

Cádiz

september 1966. Ik bevind mij in mijn kamer, en buiten bevindt zich de Spaanse middag. Er gebeurt volstrekt niets. Een meisje zwemt langzaam door het biljarkrijtblauwe water van het hotelzwembad, links onder speelt zich wat militair gedoe af, bewegen van bruine mannetjes, ver op zee vaart een zeer grote tanker voorbij, maar het valt allemaal onder de categorie Niets, de loodzware middag staat die kleine bewegingen onder zich toe, dat is alles.

Het blijft doodstil, zoals ook de wind niet waait, de golven niet deinen, de vogels niet vliegen. Zal ik gaan slapen? Nee, want dan krijg ik boze dromen en word wakker op het gevaarlijke uur dat de zon zich afwendt, twee keer op een dag met leven beginnen is te veel. Ik loop naar beneden, en ga de tuin in. Het meisje zwemt nog steeds in het namaakwater. Ik ga in het gras liggen, en dan hoor ik trommelen, en dat trommelen komt van zee. Langs mij lopen benen naar de hoge borstwering die het hotel van de echte zee scheidt, en ik sta op en ga kijken.

In de verte, om de hoek van de zee, nadert een vloot kleine schepen, en het geluid komt van die schepen, een veldslagachtig, dreigend getrommel. Het heeft iets lugubers, die optocht van schepen die in een V-vorm op ons afvaart met dat steeds sterker wordende geluid op de stille zee, dood, onheil, de pest, de hemel mag weten wat ze aankondigen met dat Moorse gedreun. Pas als ze dichterbij komen zie ik de gekleurde jurken van priesters, en ook is er gezang te horen, dat door de zee en de afstand vervormd wordt tot een klaaglijk blaten. Oude tijden zijn in zwang: de zee wordt gezegend, de zeegod geëerd, het houten beeld van een Grote Visser meegevoerd.

's Avonds zie ik het beeld terug, want weer dat zelfde donderen en roffelen heeft me van mijn terrasstoel opgejaagd, en ik sta in een menigte, en wacht tot het veelkoppige monster, de stoet, de hoek omkomt. Spaanse processies zijn niet vriendelijk, ze zijn hard en militair, en aan het eind ervan lag vroeger meestal een brandstapel. Het eerst komt nu een regiment knapen de hoek om. Ze zijn gekleed als ridders van het graf, en hun gezichten, bekleed met kartonnen helmen, kómen ook uit het graf, het ijzige neonlicht van de lantarens smeert er een lijkenkleurige verf over-

heen en zo stappen ze, hun voeten slissend in de sombere maat, met strakke blik voorbij, of liever, helemaal geen blik, iemand heeft gezegd dat ze voor zich uit moeten kijken, maar daar is niets te zien: als de eerste vier over rotsen de zee in zouden storten zouden ze allemaal volgen. De militairen zijn dezelfde van altijd. Duitse helmen, de onbeschrijflijke kleur van de uniformen, en daartussen de Spaanse, nu ineens zoveel grimmiger geworden gezichten. Geweer, bajonet, witte handschoenen, tussen elke slag op de grote trom een schrapende tussenpas, zo gaan ze voor de priesters uit.

Hoe ver is deze kerk van, laten we zeggen, de Nederlandse! De drie priesters, door de stoet verbonden aan de dwepende jongensgezichten en de witte handschoenen van *das Militär*, en aan de wel duizend oude vrouwen die achter hen aan lopen, en het houten beeld dat daarna boven de menigte uitdeint, die drie priesters horen bij een vreemde Moorse godsdienst, en in twee ervan was de Spaanse kerk te zien. De middelste ben ik nu al vergeten, waarschijnlijk was het een doodgewone heilige, die merk je nooit op. Maar de andere twee! De ene, een mooie man, met een gezicht dat romanschrijvers soms voor het gemak ascetisch noemen. Hij staarde in een gat dat zich op enkele centimeters boven de Duitse helmen van de soldaten voor hem bevond. Daar zag hij iets. Het lichaam onder zijn ogen was in goudborduurtsel gekleed, en de lijnen daarvan vloeiden om hem heen als op een bewegende Greco. De lectuur van de Nieuwe Linie zou hem waarschijnlijk van zijn zinnen beroofd hebben, terwijl de andere, ook al zo gouden diaken onmiddellijk hout zou zijn gaan kappen voor een brandstapel. Hij was wat ze in de tijd van de geuzen een paap noemden. Met ongelooflijk arrogante blik nam hij vanuit een breed plattelandsgezicht de naar de stoet kijkende menigte op. Elke millimeter goud aan zijn lichaam zat daar met een reden, en hij wist welke, hij was een Hoofdpersoon, hij liep daar en zij keken.

Een lichte huivering beving het ketterse hart, dat gezicht riep boosaardige tijden op die in een naar bloed en fanatisme stinkende afdeling van de geschiedenis verdwenen zijn. Of zijn ze niet verdwenen? Het trage geroffel vult nog steeds de Spaanse avond, en met iets om me heen waarvan ik niet weet wat het is, maar het is niet prettig, wandel ik door de nauwe, Arabische straten terug naar de gezegende zee, en het tikken en fluisteren daarvan tegen de rotsen onder het hotel.

Gibraltar

september 1966. In de onderste bocht van Spanje, Arabische muziek op de radio, Moorse plaatsnamen langs de weg: Tarifa, Zahara. In de gele weiden tegen de heuvels waden kuddes zwarte stieren. Soms kleine witte huisjes net rieten daken, een hut helemaal van riet. Twee wijze ooievaars zitten op een vervallen kerktoren. Dit is het einde van Europa. Rechts ligt de zee, en daarachter Afrika, een peervormig werelddeel met een kaap aan het einde. Weiden, droogte, cactussen, stieren, hutten, ooievaars, de laatste bladzijden van een veelbewogen boek. En het slot volgt: Gibraltar.

Of kennis macht is weet ik niet, maar het kan je wel een hoop ellende besparen. De grens tussen Spanje en de rots van Gibraltar bevindt zich, wat de Spaanse kant betreft, onder een poort. Ik kwam daar aan tegen het vallen van de avond. Voor mij stonden een stuk of zes wagens, waaronder één Rolls en één Bentley. In beide koetsen was een zeer lijdelijke witharige heer opgeborgen, omgeven door zijn Eigen Ruimte, waarin zij zich stoïcijns lieten welgevallen wat zij zich moesten laten welgevallen: dat zij er niet door mochten, of in ieder geval heel langzaam.

Dat Spanje Gibraltar terug wil hebben, wist ik al, maar het verband daartussen en de steeds zwaarder wegende wachttijd drongen niet onmiddellijk tot me door. Nadat ik een tijdje gestaan had, en er helemaal niets gebeurde, of liever, ontzettend veel gebeurde, want de hele Bentley werd tot en met de vloermatten uiterst langzaam uitgepakt, liep ik eens naar één van de Spaanse douanemannen toe om te vragen wat er aan de hand was. Spanjaarden lopen niet over van talenkennis, en als ik, zoals de andere slachtoffers, geen Spaans had gesproken had ik er nog dagen kunnen staan, en dat letterlijk, want de douanier zei me dat het veel verstandiger zou zijn mijn auto gewoon in de Spaanse grensplaats, La Linea de la Concepcion, te laten en naar Gibraltar te lopen, want *zij* deden er al lang over, maar als je er dan eenmaal in was, en je wou er weer uit duurde het aan de andere kant nog veel langer. En dat dat waar was, kon de wandelaar aan die andere kant van de grens zelf constateren. Sommige mensen stonden daar al ruim twee dagen. Politiek is aardig zolang het in de krant staat, maar

als je als eenvoudige Deen uit Marokko komt, en je wilt vervolgens via Gibraltar naar Spanje en naar huis, dan word je wel zo ongeveer krankzinnig als je met een auto met vrouw en kinderen dagen in de rij moet staan omdat de Spaanse regering haar eisen kracht bij wenst te zetten.

Na de bittere smaak van de grens de zoete onzin van Gibraltar. Kom er maar eens om: een rots aan het eind van een zuidelijk land, en dan ineens is alles Engels, het bier, de straatnamen, het geld, winkels van Chinezen en Hindoestanen. Veel echte Engelsen wonen er niet eens, maar wie kan dat wat schelen? *No Concessions To Spain*, staat er op alle muren, en het is gemakkelijk te raden waarom: de hele merkwaardige handel zou met een klap in elkaar vallen. Ik ga een pub binnen, neem een lauw glas Tavern Keg bitter, en heb moeite om weer aan de onmogelijke munten te wennen. De hele bar hangt vol met foto's van matrozen en feesten van matrozen en natuurlijk een van koningin Elizabeth, die naar buiten kijkt, de toch wel Spaansachtige straat op, want wat daarbinnen gebeurt mag dan allemaal wel op haar erf zijn maar ze ziet het toch liever niet. Ze is ingepakt in een zeer Spaans, paars fluwelen kader, als een echte Spaanse heilige. Twee mannen zijn bezig met vogelpikken, door het raam zie ik de *Presbyterian Church of Scotland's St. Andrews Cathedral*, aan de muur hangt een gravure van HMS. Centurion die een Spaans galjoen entert, en dat was in 1704, ik kan er *steak and kidney pie* eten, waar ben ik? Liverpool, Brighton, Londen? Ik ben in Gibraltar.

Even buiten de stad, waar de werkelijke rots begint, is een kabelbaan gemaakt tot bovenaan. Het loopt tegen de avond, op zee is het al donker, en terwijl wij langzaam opstijgen is het net of het ook in de stad even langzaam donkerder wordt. Boven op de rots is het koud, en aan de kant van de Middellandse Zee is niets te zien, een dikke mist kleeft tegen de rotswand en begint er nu overheen te jagen, de kant op van de oceaan. Heel stil staan we in die jagende wolk, huiverend van de plotselinge kou, en dan ineens komt uit het niets een meeuw aandrijven. Hij draait zijn kop naar ons toe en kijkt ons aan, zijn vleugels beweegt hij niet één keer, hij vliegt niet, hij drijft voorbij en doet zijn bek open en lacht zachtjes en spottend en verdwijnt over de rots in de mist.

Wij wachten tot het kabelbaantje terugkomt, voor het laatst die dag en zakken langzaam terug in de anekdote van Gibraltar. Even later passeren we, lopend langs een ontzaglijk lange rij auto's, de Engelse douane, maar voor we er door kunnen worden de spoorbomen dwars over de weg neergelaten en landt een vliegtuig van de BEA. De landingsplaats is zo klein dat ze de startbaan dwars over de weg hebben moeten bouwen, op een smal stuk tussen zee en zee. We kijken naar het voorbijstormende vliegtuig onder de oranje lichten, en terwijl we er van weg lopen door het niemandsland wordt het allemaal een geheel: de nog steeds knipperende lichten van het uitlopende vliegtuig, de oranje lichten van de grens en het verlichte Moorse kasteel hoog boven op de nu onzichtbare rots, een vreemd stuk Engeland, door de geschiedenis hierheen verdwaald, een speling van het politieke lot. Naast ons, links en rechts, likt de onverschillige zee aan de onverschillige aarde. Bij de grens is de Spaanse douane twee auto's gevorderd.

La Linea

september 1966. Er is niets moois te zien in la Linea de la Concepcion. Het is laat en in de onaanzienlijke cafés rond het hoofdplein hangen nog wat mannen tegen de bar en kijken naar de televisie. Het zou een vergeten stad ergens in Zuid-Amerika kunnen zijn, de droevige kroniekschrijver voelt zich weer eens verlaten, de vloer is vuil, vol papieren servetjes en garnalekoppen, op het plein verkoopt een oude man wat snoep aan een wrak karretje, de nachtlucht is niet koel, een droge wind rammelt aan de luiken, en op de televisie spant Charles Boyer zich met een Spaanse stem in voor een onduidelijke Amerikaanse serie en vermoordt of redt, ik ben het alweer vergeten, een Chinese met prachtige lange benen.

IJdelheid! Frankrijks roem, als Chinees verkleed, Spaans sprekend uit andermans stem in een Amerikaans onzinverhaal, bekeken door vermoeide Spaanse arbeiders en een Nederlandse woordenschrijver in een café uit de verloren jaren dertig. Maar dan verandert alles. Het nieuws! Een klaroenstoot kondigt grootheid aan, en daar is hij dan, de dictator van heel Spanje, de laatste Spaanse koning, don Francisco Franco, de chef van de staat, en hij heeft niet eens een uniform aan. Vijfentwintig jaar macht, en wat wordt er zichtbaar? Een in tweed gehulde, kleine oude man, die voortdurend een wat grote hoed ophoudt. Zijn mond doet hij niet open. Wasachtig, onbestaand, totaal onbruikbaar in zijn burgerpak wordt hij rondgereden in een rondrijwagentje door een autofabriek, drukke zakentypes wijzen hem op details, maar het op de televisie van emaille geworden staatshoofd beweegt niet, rimpelt niet, kijkt wel maar zegt niets, en zoem zegt het karretje, de fabriek uit met die pop waarin ergens Macht verborgen zit, en tussen een kordon militaire koorknappen bekijkt het een op een Amerikaanse machine gezeten arbeider die in enkele minuten een heel veld koren leegmaait.

De mannen om mij heen zien het aan. Commentaar komt er niet. Het verschil tussen de vooruitgang op de televisie en de landbouwmethodes die in deze streek nog in zwang zijn is onvoorstelbaar, maar God weet hebben ze het gevoel dat het goed gaat met Spanje. De pop wordt weggeleid, schudt handen, hij is

kleiner dan iedereen, en hemelse muziek zet in, maar die hoort bij het volgende programma. Het heet *El alma se serena* en een boosaardige vertaling daarvan zou kunnen zijn 'de ziel versereniseert zich', maar het zal wel tot rust gekomen zijn, of zo iets, verheffen misschien wel - in ieder geval de sereniteit wordt met emmers uit de kast gegoten, iedereen heeft zich omgedraaid, maar waarom? De prachtigste beelden worden zichtbaar, wuivend riet, volle korenaren, zachte lammeren, overdrijvende wolkenvelden, sidderende bomen, de zon die Duits en zwelgend achter de gekartelde bergen wegzinkt, de hele goddelijke natuur en een veertig plus mannenstem borduurt er een opbouwende tekst achter, het is wel degelijk de dagsluiting, maar als ik rond me kijk zie ik dat de dag al dicht is, over het lege plein verdwijnen de laatste klanten. Taxi's, vogels, mensen, alles naar bed. Oubers ook, schrijvers ook.

Achter de huizen zie ik hoe de lichten op de rots van Gibraltar gedoofd worden, maar dat is de andere wereld, die telt hier niet, en met mijn onserene ziel hangend op mijn rug wandel ik terug naar Hotel Universal, dat ook al betere dagen gekend heeft.

Thuiskomst

oktober 1966. Langzaam vaart het witte schip de haven van Barcelona binnen. Het lijkt of het recht op een vrachtschip afgaat. Acht uur twintig in de ochtend. De zon al warm, het water doodstil, wij ook, en een geheimzinnige mist. Ver in zee een zwarte rechthoek - het silhouet van een kade die gebouwd wordt. Er lopen mensen over, bewegende schimmen in de gelige nevel. Voor ons, al even langzaam, vaart de Karbeniz uit Istanboel, hoog en wit, en andere mensen dan wij kijken naar hetzelfde: de voor anker liggende, stille schepen. We sluipen nu, en overal hoor ik misthoorns. Iemand zegt 'het is alsof iedereen wacht tot de aarde in elkaar stort'. Dichter bij de kust zijn we nu, grondkleurige heuvels en zilveren olietanks, en daarachter, schimmig zoals het hoort, het dodenrijk, het ontzaglijke kerkhof van Barcelona, waar de Spaanse doden opgeslagen liggen in hoge rekken, wachtend op de Spaanse onsterfelijkheid. Cypressen, een mistroostige olietanker, en om het beeld te completeren een Nederlandse coaster, slecht in de verf.

Einde van een zoveelste reis. Einde van een maand op een eiland, met niets, met bijna niemand, met de zee. Lauwe, snel aanvliegende avonden, boottochten over zwart water, hitte en stilte in het landschap, hitte en krekels in het landschap, lange middagen op terrassen, trage gesprekken. Veel zwemmen onder water, vissen, bewegende planten, stilte, en als je bovenkomt de klap van het geluid. Vakantie. Het vervagen van de wereld waar je uitkomt, van mensen, van gezichten, belangen. Elke dag dezelfde rit door een zelfde leeg landschap, zo oud als de wereld, plat, van steen, met geiten, en stenen muurtjes of liever, muren van losse stenen die met onzinnig geduld zijn opgestapeld. Elke dag hetzelfde strand, wit, met dezelfde oude man die het aangespoelde wier wegkruit, en hetzelfde rieten afdak waaronder we mosselen eten en wijn drinken. En na al die dezelfde dagen het verlies van de tijd, het niet meer weten of willen weten, alsof de film waarin we nu spelen, steeds langzamer wordt afgedraaid. Soms komen er berichten uit een noordelijk land waar we iets mee te maken hebben, maar in het decor van de palmen, de witte huizen, de Afrikaanse hitte, de avondlijke haven, de Spaanse stemmen, de

zwijgende vissen in het heen en weer trekkende water kunnen we ons niet meer herinneren wat. Of toch?

Afgelopen is het, voorbij. Terug naar het noorden, naar de herfst, de winter. Nog steeds sluipt het schip door de haven. Nog steeds horen we meer bij het eiland dan bij het andere. Maar de misthoorns kondigen het onheil aan, en straks, over een half uur, een uur zijn we een deel van een stad, van het verkeer, de weg, de grens, tot we ons weer volledig genesteld hebben in de anekdote waar we bij horen en toch niet. Minder en minder verlang ik, op reis, naar de terugkeer. En meer en meer verlang ik, thuis, naar het vertrek. Of, zoals een grote Estlandse dichter eens heeft gezegd: ‘dat loopt nooit goed af’.

Opstand in duisternis

oktober 1966. Het was de feestdag van de heilige Iago, in het dorp Villacarlos, op Menorca, en er werd een vuurwerk aangericht dat in de kosmos niet onopgemerkt kan zijn gebleven. Af en toe wegvluchtend voor grote brandende stukken die als brokken van afgeschoten vliegtuigen naar beneden kwamen zetten, overgeleverd aan het lawaai en de steeds dichter wordende rook op het grote zanderige plein tussen drie kazernes, probeerde ik me te herinneren *welke* herinnering hierbij hoorde. Pas toen alles afgelopen was, het plein weer donker en vol afval, de mensen een wegtrekkende menigte in het donker, wist ik het. Boedapest 1956.

De volgende dag was er dan ook een brief van Hoornik of ik mijn herinneringen aan die dagen zou willen opschrijven, vanuit Menorca voor een speciaal nummer van 'De Gids'. Dat wilde ik niet. Ik wist dat er in de archieven van Het Parool nog een stuk moest liggen van de tere schrijver van *Philip en de anderen*, die in de hoofdstad van de Hongaarse volksrepubliek voor de tweede keer in zijn leven kennis maakte met oorlog en de dood die daarbij hoort. Dat stuk heette dan ook - bleek bij terugkeer in Amsterdam - 'Moord met voorbedachte rade', niets minder. Redacteur Mulisch had medewerker Nootboom de raad gegeven te schrijven over zijn sentimenten van toen, en niet die van nu. Dat zou ook moeilijk geweest zijn, want nu heb ik er niet veel, tenminste niet over Hongarije. En die van toen liggen nu naast me, een tamelijk opgewonden opstel met een demagogisch slot dat uitloopt in het bevel: 'Russen ga naar huis', waar ze zich, zij het met enig uitstel, aan gehouden hebben.

Ik bevond mij, op die beruchte dag in het journalistencafé Scheltema. Iedereen was erg opgewonden, en terecht. De grote wereldoorlog hing weer eens in de lucht. Dat de portee van de opstand ons toen niet duidelijk was zal wel door anderen uit de doeken worden gedaan. Tegen wie er werd opgestaan was bekend, maar door wie was minder doorgedrongen. Dat er ook communisten en andere linkse groeperingen bij waren wist ik niet. Het waren Hongaren, en die wilden onder de Russen uit, en dat ging nu gebeuren,

en twee fotografen die ik kende, Kees Scherer en Frits Gerritse, besloten toen er heen te gaan, en ik wilde en mocht mee. Van de tocht zelf weet ik niet eens veel meer. Ik herinner me duistere plekken Autobahn en ergens een reparatie onder oranje lichten, ik herinner me dat we een groot rood kruis op een karton gemaakt hadden waar we erg veel heil van verwachtten, want erg zeker van onze zaak waren we nu ook weer niet. In de achtergebieden van Oostenrijk besloten we na lang beraadslagen dat we het bord toch maar weg zouden gooien en in mijn zenuwen (leve de koude oorlog) deed ik bij 120 km per uur het portier van de auto open, waardoor ik mijn arm verrekte en bijna in Oostenrijk gestorven was, geen prettig idee.

Wat herinner ik me nog meer? Chaos aan de grens, een heksenketel van uniformen en blij overmoed, die zich aan de andere kant in de lange, gele steppe voortzette. Juichende kinderen die er een eigenaardige manier van zwaaien op nahielden, het weggeven van sigaretten en chocolade volgens oud Canadees gebruik en daardoor nog sterker het gevoel dat we aan het bevrijden waren. En daardoorheen de autoradio waaruit bleek dat we helemaal niet aan het bevrijden waren. Ik maak in dat eerste opstel (het eerste journalistieke stuk van mijn leven) nogal gewag van de dreiging van de Russen. Ik las toen tenslotte al bijna tien jaar kranten, en dat waren tien koude jaren. Dat gevoegd bij die geheimzinnige, onzichtbare aanwezigheid van wezens die ik nog nooit gezien had, waarvan er erg veel moesten zijn, en waarvoor de Hongaren duidelijk angst hadden, joeg mijn eigen angst en opwinding op. In Győr zag ik iets wat me altijd is bijgebleven: een opgehangen standbeeld van Rákosi. Zoals een standbeeld de roem van iemand moet bevestigen, zo bevestigde dit hoog tegen de lucht aan de lugubere galg hangende borstbeeld een haat en een vonnis. Het was misschien erger dan een lijk geweest zou zijn, alsof er een geheime, zeer gruwelijke rituele handeling had plaatsgevonden, die alleen maar de inleiding was voor veel ergere dingen.

Boedapest. Ik heb het, (toen), over het trage groene water van de Donau, en ‘bewegende sluiers van mist’ daarover. Niet minder. De zon scheen erop, het was een Oosteuropese herfst dag en ik weet dat het mooi was. Verder was het niet mooi. Lijken van AVO-mannen met geld in hun mond. Daar mocht op

gespogen worden, korte nijdige speekselflitsen uit gezichten van haat. De uitgebrande Russische kazerne en de uitgeholde tanks. De opzijgevallen trams, een vreemd gezicht, want trams zijn te groot om zo maar op straat te liggen. Geblakerde huizen, gebroken glas. En die geur die me als het kopje thee van Proust tien jaar later bij een vuurwerk op een eiland in Spanje al die beelden weer voorzet: kinderen als soldaten, het griezelige graven naar geheime agenten ergens op een plein, een man met een mond zonder tanden die vertelt hoe lang hij in het kamp gezeten heeft. De schrijver, die al zeer opgewonden was, raakte in de war. Of ben ik nu in de war? Kan ik het niet verdragen dat ik toen eenvoudig vond, en duidelijk, wat later zoveel minder overzichtelijk bleek? In ieder geval, ik vond het toen duidelijk, en ik was op de hand van de Hongaren, wie dat dan ook waren. De avond viel, en het onvergetelijke visioen van Allerzielen, drie brandende kaarsen achter de ramen van alle donkere gebouwen, deed zich voor, vergezeld van hartstochtelijke gezangen. Zo iets zie ik nooit meer. Uit datzelfde duister herinner ik me de gezichten van Henk Hofland en Alfred van Sprang. Overal werd aan de doden eer bewezen, liederen, kaarsen en bloemen, en tussen de journalisten sloop een volk van geruchten heen en weer: het is allemaal voor niets geweest, de Russen zullen straks terugslaan, en de eerste twijfels in de rechtzinnige gemeente: de grote fascisten zitten in Wenen al klaar om over te komen, maar St Mindszenty is neergedaald in de Amerikaanse ambassade. (Dat is het enige wat nooit meer veranderd is.)

Mijn vrienden de fotografen wilden de foto's naar Holland brengen. Ik ging mee. Veel anderen, waaronder Hofland, zijn er weken gebleven, want diezelfde avond sloeg de klem dicht. Er werd niet meer gezwaaid. We reden door een volk dat zich voorbereidde om te vluchten, te vechten, of zich te wreken. Angst in alle kelen. Ik moet in een van de laatste auto's gezeten hebben die de grens gehaald hebben, achter een Ferrari van de Italiaanse pers, en vóór andere jagers. Een man, een groep, een geheime dienst, een regering, of een chemische samenstelling van die krachten die we geschiedenis noemen, had met opzet of per ongeluk of van nature een kwaadaardige fout gemaakt die het Europese rapprochement jaren heeft vertraagd, tot ieders schade. In Nederland, waar iedereen altijd alles zeker weet, brak op datzelfde ogenblik een tijd van gigantische onzin aan.

Spoken

november 1966. Gisteravond heb ik, ziek in bed, naar de Duitse televisie gekeken. Het flatgebouw waarin ik woon heeft een dusdanig hoge antenne opgericht dat ik Duitsland kan krijgen, soms helder, soms met een klein laagje poedersneeuw, wat lang niet altijd onaangenaam is. Het tweede deel van het programma was ook elders in Nederland te bezien, maar het eerste was zeker zo boeiend, omdat daarin de leider van de NPD, in Nederland de neo-nazistische partij genoemd, geïnterviewd werd. Dat ‘in Nederland’ zeg ik niet omdat het géén neo-nazistische partij zou zijn, maar omdat de Duitse omroepers en commentatoren van gisteravond dat woord doorgaans uit de weg gingen. Alleen een langwerpige, majestueuze tekenaar gaf de NPD-man zijn snor en zijn lok, en daarmee wisten wij dat zij het ook wisten. Het interview dat de heer (zoals wij altijd zeggen) Thielen aan de schenen gelegd werd loog er trouwens ook niet om. Ik moest plotseling denken aan de interviews die Koekoek op de avond van zijn overwinning werden afgenomen: machteloze boosheid van net niet handige vragenstellers die op de totaal onscrupuleuze boerenslimheid van de grote Edenaar afstootten. Hier ging het anders. De vragen waren messcherp - ze waren geladen en hard en toch werd de schijn van een normaal interview behouden. De heer Thielen had een spookachtige secondant meegebracht, die maar één keer iets mocht zeggen. De man had een tragisch, gegroefd gelaat, een zeer oud geworden Hamlet die het nog steeds niet zeker wist maar zich alvast bij een sterke partij had aangesloten. In een Beierse mantel gehuld zat hij wagneriaans in het beeld te turen, een mooi stukje duisternis. Aan Thielen zelf niets duisters, wel veel Duits. Een uit veel vlees vervaardigde kop, waarin door de juwelier met te veel moeite twee niet zo kostbare ogen gezet waren, die telkens langzame slagen maakten tussen het niets en de vragensteller. Zijn stem was hees en leek langzamer te gaan dan de mond. Zulke mensen worden niet door vragen verrast, en dat is dan meestal niet vanwege hun grandioze politieke bewustzijn, maar omdat ze verdomd goed weten wat er tegen hen in te brengen is. Er zaten dan ook twee uiterst fatsoenlijke schapen die het beste met alles en iedereen voorhadden en in hun partij alleen maar

‘anständige Duitsers wilden hebben, die geen Verbrechen op hun geweten hadden.’

Dat zo'n zin met plechtige ernst wordt uitgesproken is al een teken aan de wand: het is een minimum eis, zou je zeggen, maar zij vonden het toch nog heel bijzonder, alsof ze zich levendig konden voorstellen dat je best ook wel een beetje Verbrechen gepleegd kon hebben. Een opwekkende avond was het al met al niet. Het beeld zwaaide heen en weer tussen München en Bonn, en omdat ik die afstand meerdere malen gereden heb zag ik in mijn verbeelding de oneindige stukken Wald ertussen, sombere bossen waarin zich niet veel afspeelt, landschappen en steden die samen met het land maken waar we allemaal met de ons eigen nederige ongerustheid naar kijken. Von Thadden heet Adolf maar is geen Hitler, Thielen ziet er uit als een 10% ontevreden trekker, een massieve Koekoek, maar zonder aanwijsbare paranoia kun je toch rustig vaststellen dat een vreemde, schreeuwerige, dwingende, duizendjarige de hele machine weer op gang zou kunnen krijgen, of niet? Iedereen is gewaarschuwd, en telt voor twee, en gezien de demonstraties in München, gezien de bijtende reacties van de commentatoren, zijn er in Duitsland ook veel die voor twee tellen. Maar er is ook nog geen magie opgelegd, geen mystiek aangewend, geen andere demagogie bedreven dan die van de platte ontevredenheid, er is nog geen Stem en geen Hand, geen leider, en of die komen lijkt de vraag, maar als ze komen, hoe sterk is dan de basis van het twintigjarige rijk? De bestuurders daarvan waren ook te zien, en voerden af en toe een flitsend, ijzeren steekspel op, waarbij Mende het mooist, (het mooi van de verliezer), en Wehner het indrukwekkendst was. Hij zit er bij als een keiharde, geniale, door Yrrah en harde jaren getekende man, en ik moet zeggen dat ik, zolang zulke heren er bij zitten, een redelijk vertrouwen in de toekomstige dagen heb. Maar niet weg te wissen is dit: de spoken zijn er weer, er kan op gestemd worden en er wordt op gestemd, zeer lichamelijk zitten ze op het scherm van de Beierse televisie en dwalen rond door de bergen en dalen waar hun voorouders ook al met zoveel succes op de altijd een beetje openstaande deuren van de Duitse ziel geklopt hebben. In de afgelopen dertig jaar regeerde A. Hitler duizend jaar, K. Doenitz één dag, K. Adenauer een ouderdom lang en L. Erhard een sigarenkist leeg. Wij wachten op het vervolg, maar vooral

op het vervolg van het vervolg. De fietsen hoeven nog niet te worden opgeborgen
maar met Lages gaat het alweer een stuk beter.

Picasso

Parijs, november 1966. Ik kom boven uit de metro en sta op de Champs Elysées en weet dat er iets vreemds is, al voor ik het bewust zie - een element, een kleur, rood gewapper, en dan zie ik het duidelijk, om de zoveel meter hoge witte palen met daaraan de lange rode banieren van de Verenigde Sovjet Republieken, met gouden hamer en sikkel. Het heeft iets onwennigs op deze luxueuze zandbank van het westerse domein, maar het staat wel lekker. Bij de Arc hangt een waanzinnig grote Franse vlag van boven naar beneden, de wind in de zeilen, alsof de hele triomfboog zo dadelijk, met de bloemen van Kosygin er nog op, naar het verre westen zal varen.

Het regent een beetje, maar met al die vlaggen is het toch nog een vrolijk dagje. Ik drink een kopje koffie bij Fouquet waar in kameelhuid ingenaaide heren met sigaren (filmproducers, zegt de reisgids) aan aandachtige andere bevelhebbers uitleggen hoe ze het hebben willen. Met lustige pas dein ik alle Elyséische velden af en kom bij het grote en kleine Paleis, waar de Picasso-tentoonstellingen worden gehouden. In het kleine de tekeningen en het aardewerk en sculptures en maaksels, in het grote de schilderijen, maar daar voel ik me te lichtig voor en kies voor het kleingoed, omdat het daar ook minder druk is. Na een uur of wat kom ik er verslagen uit. Er hangen tekeningen van 1893 en van 1966 en daartussen liggen 73 jaar en die hangen, staan en liggen er dan ook allemaal, een zandstorm van creativiteit waar je met blinde ogen uitwankelt. Dat is niet meer het verslag van een leven, het is een hele, in zichzelf besloten cultuur die zich daar aan je voordoet, en op al die schalen, geiten, paardmannen, vrouwengezichten, gitaren, potten, ontwerpen, duidelijkheden en raadsels hetzelfde, onverwoestbare watermerk, dat van de man die het maakte. Het is alsof hij van het ene uiterste van mogelijkheden naar het andere geschoten is, je staat daar en je kunt je nauwelijks voorstellen dat sommige van die dingen gemaakt zijn in een duistere, bijna mythische tijd, in een wereld die daarna minstens tweemaal totaal en wreed veranderd is.

Een schoolklas met zeer kleine jongetjes staat voor een uit kubussen en driehoeken opgebouwde vrouw.

Ze hebben allemaal schetsboeken in de hand en proberen haar na te tekenen, onder aanvoering van een bleke, gebaarde onderwijzer, zo één die in boeken van Dostojefski altijd heimelijk en totaal tevergeefs verliefd is op prinses X. Af en toe komt een van de kinderen wat vragen en hij legt uit waarom Picasso dat nou zo gemaakt heeft, met een zachte stem waarvan ik alleen maar flarden opvang. Overal in de schetsboeken ontstaan kleine Picasso's, en Japanners en Zuidamerikanen blijven vertederd staan kijken naar op zijn minst één lichting die leert kijken.

Ik ga verder en zie dezelfde poppen terug die ik twee jaar geleden in Athene gezien heb, uit losse stukken ijzer aan elkaar getimmerde, vrij opgewekte wezens, en doordat ik ze hier nu terugzie worden ze dubbel zo levend: ze kunnen ook reizen, net als ik, en nu zijn ze in Parijs. Als de tentoonstelling sluit, 's avonds, gaan ze naar hun hotel, lekker uitrusten op grote ijzeren bedden, of elkaar met groot lawaai beminnen.

Buiten is het plotseling grauw en somber na al die kleuren. In de bomen geen bladeren meer, de wereld oud en zo kaal als een straatsteen. Ik spreek geen bede uit, maar ze wordt toch verhoord: onzichtbaar nadert het geluid van veel hoeven, iedereen blijft staan zoals onze grootouders voor de eerste auto, er staat iets bijzonders te gebeuren, paarden, en daarop mannen komen de hoek om, mannen in rood en blauw, met grote koperen helmen en witte pluimen, kleur wordt in de straat gesmeten, de tentoonstelling wordt verlengd. Het jagen van lichter gekleurde stormwolken tegen de asfaltkleurige lucht, dat ik daarvoor niet had opgemerkt, hoort nu ineens bij dit tableau uit de volstrekt verleden tijd. De erewacht heeft de tsaar weggebracht en gaat terug naar de stallen van de grote koning. Het volk staat stil in de straten en verspreidt zich als het allemaal voorbij is. En ik ben ook volk en verspreid me een café in, achternagezeten door de kwade novemberse regen.

Eduard Elias

januari 1967. Zaterdagavond was ik bezig met het sorteren van mijn post - dat wat ik nog wel en niet meer hoefde te beantwoorden. Bij wèl was een mooie antieke kaart van Eduard Elias, zoals hij me die een paar keer per jaar stuurde, een vakantiegroet, een compliment als een stuk hem erg bevalen was, een wens. Zo'n kaart had bijna altijd een ouderwetse stijl, een manierisme waarin hij zich graag verhulde, een ironie die als een elegant rookgordijn om hem heen moest hangen, maar die hem nooit verborg. Ik hield van die stijl, zoals ik van de man hield. Even nadat ik de kaart nog eens overgelezen had (hij eindigde met de woorden 'is de hartewens van wie zich noemt uw, u innig verkleefde Eduard') belde een vriend op om te zeggen dat Eduard Elias, op weg naar Tunis, in de trein gestorven was. In het harnas, noemt men dat. In het geval van Eduard betekent het, dat er nog een aantal stukken van hem op verschillende redacties klaar liggen, en dat hij zaterdag, in een zeer elegant harnas zoals altijd, op de trein is gestapt om nieuwe stukken te gaan schrijven. Of iemand die hem niet kende geraden zou hebben wat hij was en deed weet ik niet. Hij was een mooie man, de laatste jaren door ziektes ouder geworden en vermagerd, maar altijd iemand waar vrouwen hun hoofd voor omdraaien, een melancholieke kosmopoliet. Opgegroeid tussen de toekomstige steunpilaren van de maatschappij, in die broeikas van het corps-studentendom, Minerva, heeft hij zijn eigen jachtvelden gekozen, juist in de marge van die maatschappij, met vertedering, maar niet veel, en vaker met niet zo milde ironie en van grote afstand kijkend hoe zijn vroegere makkers de hem oninteressant voorkomende toppen beklommen. Van 'het student' dat sommigen hun leven lang onuitstaanbaar bijblijft en er eeuwigdurende twintigers van maakt, had hij alleen een ver verwijderde herinnering overgehouden die goed paste bij zijn mimicry, evenals erg mooie dassen en erg mooie hoeden, een wezenstrek die hem niet belette overduidelijk de VVD uit te stappen toen er in die kringen voor zijn gevoel met de V van Vrijheid geknoeid werd.

Hij woonde in Wassenaar, maar op dinsdagmiddag was hij altijd in Amsterdam. Ik zag hem dan wel eens

in het *Américain*. Hij kwam altijd joyeus binnenstappen, de *Jewish Chronicle*, de *Times* of allerlei andere buitenlandse bladen onder de arm, we dronken wat en praatten, over onze reizen, over het vak, want het schrijven van kronieken is een vak dat een band scheidt tussen mensen, en dan ben ik nog maar de minste onder mijn broeders, met mijn onaanzienlijke frequentie. Eén keer ben ik bij hem geweest op zijn sociëteit in Den Haag, de Witte, een tochtje naar een ander tijdperk. Ik herinner me, misschien totaal ten onrechte, grote duistere hallen met zeer oude, lezende of slapende mannen waarover hij allerlei anekdotes vertelde. We gingen ergens in een hoek zitten, en tot mijn grote democratische schrik pakte hij een klein koperen belletje op en rinkelde ermee en riep zacht maar duidelijk verstaanbaar door de eindeloze ruimtes: ‘bediende!’ Ik kon me niet voorstellen dat er op zo'n kreet in deze tijd nog iemand zou komen, maar na een tijd verscheen een in het groen gehulde figuur uit een kostuumstuk van Anouilh, duizend jaar oud en zeer beminnelijk. Het is waarschijnlijk de laatste keer in mijn leven dat ik iemand bediende heb horen roepen, maar hij had dan ook de plaats uitgezocht waar dat bij wederzijdse afspraak nog kon, en hij deed het met gratie.

Op oudejaarsdag schreef ik in mijn laatste stukje van het jaar over hem: ‘Eigenlijk is het voor hem elke dag oudjaar, zoveel afstand laat hij tussen zichzelf en de dingen waar anderen zich druk over maken.’ In zijn oudejaarsstuk in Elsevier mijmert hij in zijn Haagse hof de verlopen bladen van zijn agenda weg, de vergeten namen, de later zo onbelangrijk gebleken afspraken, de nooit meer te achterhalen initialen, al die dingen waar we bij onszelf op een stil moment over zitten te zeuren maar die wij nooit zo langdurig en zo onbeschaamd toe zullen geven, vergetend dat flinkheid tegenover de steeds onbelangrijker wordende tijd al even weinig uitmaakt als melancholie.

Goed, het is nu allemaal voorbij. Het kan hem nooit bij verrassing genomen hebben want hij had het altijd ingecalculeerd, het was de angst en de wet van zijn leven. In zijn laatste stukje in ‘Het Vaderland’, dat verscheen op de dag dat hij op reis ging en stierf, schreef hij dat het over tien weken lente zou worden. Hij vindt dat een heel gunstig bericht naast alle ellende van elke dag, weidt erover uit, is gelukkig, over tien weken wordt het lente! Ik lees het stuk, ga mee

met zijn vreugde, denk hoe triest het is dat hij die lente nu niet meer mee zal maken, en ben voor het laatst door zijn schijnvreugde bij de neus genomen, want de laatste zin van het stuk luidt: ‘En nog maar een kleine vijftig weken en het is winter.’

Het is niet ver gezocht om te zeggen dat dit hem tekent. Meer dan wie ook genieten van de lente en altijd weten dat het winter wordt, plus veel tijd om daarover na te denken en een pen die die ogenschijnlijk luchtige mijmeringen in een zo persoonlijke stijl op kon schrijven, dat alles maakte hem een unieke kroniekschrijver tussen de anderen, en een lieve en bijzondere man voor zijn oude en jongere vrienden.

Ijskoude stormwind

januari 1967. De laatste dagen heb ik tussen mijzelf en het nieuws een wel doorzichtige, maar ondoordringbare zone. Ik weet dat het allemaal echt waar is wat er staat, maar het wil geen werkelijkheid worden, niet voor mij. De reden weet ik niet, midwintervervreemding of gewoon dat ik de nieuwe 1 nog niet bij 66 heb opgeteld, want ik ben erg langzaam in die dingen, maar ik zit er mee. Elke ochtend haal ik de krant uit zijn hol, begeef me er weer mee naar bed - waar je de hele winter in zou moeten kunnen blijven - en dwaal er doorheen, registreer, verteer, maar het blijft op het papier staan, alsof het geen krant is die beschrijft wat er gisteren gebeurde, maar een boek dat verhaalt wat ergens lang geleden heeft plaatsgehad, in mistige tijden en nauwelijks nog bekende landen onder vreemde heersers.

Gisterochtend had de Volkskrant op de voorpagina een foto 'laatste nieuws in Peking' die een goed voorbeeld geeft van wat er met mij aan de hand is, want hoe onwezenlijk de voorstelling mij ook aandoet, ik besef toch nog wel dat er op die foto een werkelijkheid aan de hand is. Ze dringt alleen niet tot mij door in haar *eigen* werkelijkheid. Het onderschrift luidt: 'Chinezen verdringen zich in de hoofdstad voor aanplakbiljetten die op het ogenblik een van de belangrijkste nieuwsbronnen zijn. De meeste biljetten treft men aan op het grote Tien An Men plein'. En dan zie je op die foto de achterkant van eenentwintig Chinezen die een metershoog pamflet staan te lezen. Een heeft er een wandelstok, een ander heeft een boekje in zijn hand, sommigen hebben een pet op, een jongen heeft een trui over zijn schouder geslagen. Hun hoofden zijn niet omhoog gericht, naar de grote, mooi getekende karakters, maar recht voor zich uit, naar op de foto nauwelijks zichtbare vellen vol berichten over zuiveringen, reactionairen, verraad, opstand en over de heldere rode zon in hun hart, voorzitter Mao. Aan hun achterkant kan ik niet zien wat ze denken, en als ze zich voor een ondenkbare foto allemaal even om zouden draaien zou ik het nog niet zien, en wat ik zelf denk weet ik ook niet. Ondanks alle sinologen, uitleggers, handboeken, is China even mistig gebleven en met mythes omkleed, als het sinds Marco Polo voor ons geweest is. Het is niet moeilijk om door het afgrij-

selijke jargon heen een reguliere machtsstrijd te raden, maar soms lijkt het of dat land niet gewoon alleen maar achter de Oeral maar ook achter de wereld ligt, zèlf een planeet is. Ze hebben een atoombom, maar hun berichten worden aangeplakt op een groot plein, en daar staan ze voor en lezen ze, zoals wij proclamaties lazen toen er nog geen radio en televisie was, of zoals in kleine dorpen lokale mededelingen gedaan worden.

Dat middeleeuwse aspect naast het atomaire, de mythische figuur van Mao, het helpt allemaal niet mee om er een uitlegbare werkelijkheid van te maken. Als er staat ‘de vrouw van Mao, Tsjiang Tsjing is persoonlijk naar Kanton gegaan om daar de Mao-gezinde troepen nieuw leven in te blazen’ is dat voor alle betrokkenen werkelijkheid genoeg, en toch kun je je niet voorstellen dat Mao aan tafel zegt ‘als jij nou naar Kanton gaat om de zaken te regelen dan reken ik hier met Peng Tsjeng af, want dat kan niet meer. Aardige man, maar hij moet weg.’ Mao zegt zoiets niet, Mao schrijft boeken met in poëzie geklede ijzeren axioma's over de klassenstrijd, de guerilla-oorlog. Mao zwemt tien kilometer in de rivier en verschijnt als een glimlachende maan op het balkon boven een nooit meer ophoudende parade, Mao is een legende, een mythe, de man van de Lange Mars, de man die te voet het grootste rijk van de wereld veroverde, hij bestaat eigenlijk niet, en nu bestaat hij ineens elke dag, bestrijdt lakeien onder zijn voeten, stuurt mevrouw Mao naar Kanton, vernietigt koppige elementen en - even vaste grond voor de Chinezen van het westen - laat een loonstop afkondigen.

Vreemdelingen zijn er nauwelijks bij, alleen verwarde en nauwelijks controleerbare berichten bereiken de andere streken van de aarde, ik zit en ik lees het over en sta er buiten, al krijgt het nog zoveel met ons te maken. De laatste zin van het bericht van vandaag plaatst alles nog een keer onvermijdelijk in de wereld van Marco Polo en Sven Hedin: ‘In de hoofdstad is plotseling de rust weergekeerd. De rode gardisten zijn door de felle koude van de straten gejaagd. *Uit de Gobiwoestijn hebben ijskoude stormwinden de hoofdstad bereikt.*’

Leuven

januari 1967. Ik sta op het stationsplein van Leuven, en ik heb er niets te zoeken. Het is nacht, misschien komt er nog een trein aan, misschien niet. Met de drie mensen in de stationshal en de vijf die over het koele, donkere plein lopen ben ik vannacht opgeroepen door de onbekende instantie die de decors van de wereld regelt: U wordt verzocht op het stationsplein te Leuven aanwezig te zijn om het voor een aanblik van totale verlatenheid te behoeden. Ik doe mijn plicht en kijk naar de anderen, en naar de decorstukken - een monument, een rij taxi's, een paar cafés, het begin van een winkelstraat.

De anderen lijken op alle anderen van alle lege avondstationshallen, Hamburg, St Quentin, Padua, altijd staan er wel een paar mensen te wachten op een trein of op iemand die nooit meer of toch nog aankomt. Zelfs de houdingen zijn voorgeschreven, en het kan nooit missen: zij zien er voor mij uit zoals ik er voor hen uitzie, en niet tevreden met dat evenwicht verlaat ik de hal en loop het plein op. Het monument is groot en lelijk. Het is zeshoekig, er staan figuren op met de vastberaden blikken van na 14-18, een achteroverleunende vrouw die geen gezicht heeft of waarvan ik het gezicht niet kan zien dient als schegbeeld voor dit rouwschip dat nooit zal wegvaren. Zelfs de namen van de doden die het moet herdenken zijn zwartgeblakerd, niet door een brand maar door het langzame sluipvuur van de vergetelheid, honderden namen zijn het, in brons gegoten maar nu onleesbaar geworden, en de nabestaanden maken ze niet meer schoon zodat het monument zichzelf opheft en niet meer de genoemde gesneuvelden herdenkt maar hen met hun onleesbare namen verder wegjaagt in het niets.

Overal op het plein vallen witte lichtplekken van neon, het licht dat voor ons al onverbrekelijk bij de nacht hoort. In vijf witte kramen worden frites verkocht en in één smoutbollen, maar er worden geen zaken gedaan. In de cafés zitten weinig mensen achter grote kelken bier, en ik vraag me af of mijn impressie van Leuven anders geweest zou zijn als sommigen van die mensen thuisgebleven waren en anderen de cafés bezocht hadden. Of als ik een uur eerder of later

voorbij gekomen was. Nutteloze vragen, maar ik houd het er toch altijd op dat niets per ongeluk gebeurt. Waarmee ik niet bedoel dat er een verband zou bestaan tussen mijn dan en dan langskomen en hun dan en dan daar zitten. Maar wel dat ik er niet per ongeluk langskom en dat zij er ook zitten omdat ze er willen zitten. Wat al met al oplevert dat ik langskom als zij er zitten, en omgekeerd, een tafereel dat niet lang duurt maar daarna wel onveranderbaar zo bestaan heeft. Dit gaat te ver, denkt de lezer en laat mij achter in het slop van mijn bespiegelingen. Ik draai dan ook om en loop naar de Hiroshimabar, aarzel, en ga toch maar niet naar binnen. God weet wat er in het bier zit. In plaats daarvan trek ik een zeer stille straat in. Er zijn geen voorbijgangers, maar in de verte is er een geluid, en het is alleen maar natuurlijk dat ik daar naar toeloop. Het hoort bij een radio en TV-winkel, en in de etalage van die zaak is een orgie van televisie aan de hand. België I en II, Duitsland I en II, Nederland I, Frankrijk I, en het staat allemaal aan, maar, en dat is het prachtige daarbij alleen het geluid van België Vlaams. Als een mot blijf ik tegen de ruit geplakt, samen met een heel oud vrouwtje dat in beverig ongeloof de kille winternacht trotseerde. Het is ook niet niets. Op Nederland I spreekt Willem Duys en op Duitsland I een Staatsanwalt, maar wat ik hoor is alleen de Belgische eerste minister die antwoord geeft op vragen over zijn nieuwe belastingmaatregelen, waarmee hij trouwens ook een mooi Frans meisje van geluid voorziet en een Indianenfilm illustreert. Naar zoiets kan ik heel lang kijken. Willem doet druk, het meisje uitdagend, er valt een Indiaan uit de boom en de eerste minister spreekt verder en vult de hele doodstille nachtelijke Leuvense straat met zijn vastberaden stem, en geen van allen weten ze dat ze op hetzelfde ogenblik voor een publiek van slechts twee mensen te Leuven optreden in de nachtvoorstelling van het wereldberoemde televisiestuk 'Zij Spraken met Een Stem ofwel de Betrekkelijkheid van het Al', maar voor ik daar weer over ga bespiegelen smijt ik de pen neer en ga een Abdij van Leffe drinken. Wat kan het wie dan ook schelen dat ik in Leuven geweest ben?

Gevaarlijk café

Londen, februari 1967. Londen heeft vandaag een zeer grijze hoed op, en ik loop er onder. Een goede vriend heeft me gezegd dat als ik eens wat anders wil zien de dokken wel aan te bevelen zijn en sinds een uur ben ik er naar onderweg, naar de dokken, lopend door een chaotische, opengebroke stadswijk waar de wolkenkrabbers hoogmoedig staan te smalen op het vervuilde huispuin dat ze opzij getrapt hebben. Het lijkt wel, denk ik, of er een aardbeving heeft plaatsgehad, een jaar geleden, en de opbouw energiek is aangepakt. De nieuwe stad ontstaat tussen het débris van de oude, en alles bij elkaar is het een slordig, onaangenaam landschap, gevangen in de loodkleurige lucht. Een dikke, stroperige stroom verkeer duwt zich erdoorheen, en in de verte, achter veel spoorlijnen, zie ik de kranen van de haven en de hoge schoorstenen van schepen.

Wie mocht denken dat mijn stemming zich aangepast heeft aan de noodlottigheid van de omgeving heeft het mis. Lelijkheid windt sommige mensen op, en daar hoor ik bij, dus zoemend en neuriënd, als voorbijganger vermomd, een bijrol in een kleurenfilm die nooit gemaakt zal worden, begeef ik mij naar wat door dezelfde goede vriend omschreven is als een ‘gevaarlijk café’ aan de Victoria Doek Road. Het was er niet gevaarlijk, wel vreemd. Een stuk of twintig mensen zat er met groot geduld te wachten op een grote gouden trein die nooit aan zou komen. De barjuffrouw, die het wist, maar er geen bezwaar tegen had een rol te vervullen in de vergeefse droom van verworpenen, sprak iedereen vanuit een hemelse glimlach aan met schat, lief, liefje, schat, en schonk grote vaten vol met zwart bier. In een hoek van de bar zat een in het geel gekleed, door de alcohol opgemaakt wijfje. Ze had een verschrikkelijk gezicht met daarop een gewone glimlach, maar ook glimlachen hebben hun noodlot: op het verkeerde gezicht worden ze een duivelse grijns, en zo zat ze daar, een goedbedoelende gele pop met kwaadaardig godenmasker, en probeerde met iedereen een gesprek aan te knopen, maar iedereen vluchtte, haar steeds eenzamer met haar potje Guinness achterlatend.

Het was er stil. Af en toe het even lang uithuilen van

een schip. Dan gingen de hoofden van de zeelui omhoog, draaiden de richting van de Theems op, zakten weer. Ze hadden er niets mee te maken. De buitenstaander die ik was gluurde door de hoeken van zijn ogen naar dit tafereel van zwijgende afwachting. Grote, uit de hoeveelheid voor twee kantoorbediendes samengestelde kerels, kwamen af en toe naar voren en staken een kan uit met een getatoeëerde hand en legden een paar grote koperen plakken neer. De barjuffrouw fladderde er mee weg en de mannen vertrokken met hun nieuwe pot naar een hoek waar ze zich zwijgend neerzetten, wachtend op de gouden trein, een langzame dronkenschap, of gewoon op het schip naar Mombassa.

Door de vuile ruiten zie ik hoe de Engelse hemel verder dicht trekt, nog even en de deuren en ruiten verdwijnen, een verschrikkelijke mist dringt naar binnen, in een oneindig dikke wolk worden we opgenomen en boven de westelijke, kale, met magere grauwe geiten bevolkte eiland Schotland neergeregend. Hier komen morgen de bulldozers om de resten op te ruimen. Het is maar goed dat ik vandaag gegaan ben. Morgen had ik het nooit gevonden.

House of Lords

Londen, februari 1967. Omdat het mooi weer was, en omdat het ook een beetje mistig was over het water van de geachte Theems en omdat ik me verveelde, omdat de parlamentsgebouwen er op de oevers van de rivier een beetje dramatisch bijlagen als een oude actrice op een groene sofa, daarom ben ik vanmiddag naar het House of Lords gegaan. Op sommige uren in de week dalen de hertogen, markiezen, bisschoppen, burggraven en baronnen van het Verenigd Koninkrijk af van hun kastelen en landerijen en komen het land besturen, en wie van tevoren een papier tekent dat hij ze daarbij niet zal hinderen mag ernaar komen kijken. Ik tekende het papier waarin ik afzag van interrupties en verdere ordeverstoring en werd door een plechtige man de Galerij der Vreemdelingen opgeleid, de van adel verzadigde ruimte binnen.

Het lijkt misschien vreemd, maar de hoofdkleur van het House of Lords is rood, want hoewel er veel meer muur en plafond is dan er zetels zijn heb je toch het gevoel dat het om de zetels gaat, en die zijn rood, iets wat je goed kunt zien omdat er haast niemand op zit. Van de paar adelaars die er wel zitten voert er een het woord, maar hij voert het niet goed, het is een uitermate mager woord dat de vreemdelingengalerij niet haalt, ondanks de microfoon. Het blijft ergens op de boomgrens tussen adel en burgerij steken en ontaardt daar in een vreemd zoemerig geneuzel waar af en toe echte woorden in voorkomen. Maar het is prachtig. Na een tijdje ontdek ik ook de spreker, een oude witharige man in vriendelijk gesprek met zichzelf. Twee mannen met pruiken schrijven alles op wat hij zegt, wat het dan ook is, en af en toe wendt hij zich met een elegant gebaartje naar een geheel alleen op een rood wollen kussen zittende pop, de Lord Kanselier. Of hij echt was weet ik niet, zeker een heel uur zat hij volkomen onbeweeglijk, rechtop, bleek als een wassen creatie van de weduwe Tussaud. Hij heeft geen tafel, en dus geen papieren, achter hem ligt een gouden knots, de rijksscepter, het kussen waar hij op zit heet de wolzak, reden waarom er regelmatig wat slordig aan hem gerefereerd wordt als ‘my Lord Zak’, maar verder was het allemaal heel deftig.

Aan het eind van elke toespraak ontstond er even dat

nauwelijks hoorbare ‘hear, hear’ gemompel dat Engelsen als applaus bedoelen. Omdat Engeland eenvoudiger geregeerd wordt dan Nederland ziet de verleding er ook simpeler uit. Aan het eind van de zaal staat, in een altaarachtige omgeving, de troon. Het is een van de leegste stoelen ter wereld, want daar zit maar een keer per jaar iemand op, en die was er nu niet. Een antal treden lager de voornoemde wozzak, evenals de troon precies in het midden van de zaal. En dan, aan beide zijden banken, lang, precies even veel, oplopend naar boven. Degenen die daar opzitten, kunnen, als ze er opzitten, elkaar goed zien. Rechts zit de regeringspartij, links de oppositie, nu dus de conservatieven.

Vooraan links zitten de bisschoppen, waarvan er in Engeland heel veel zijn, maar nu waren er maar drie. Geheel alleen op de eerste bank zat, hing en bewoog de aartsbisschop van Canterbury, een witte superplie over zijn zwarte toog, zijn middeleeuwse gezicht in zijn eigen twee handen. Hij vermaakte zich. Soms liet hij zich een beetje opzij onderuit glijden, legde zijn ellebogen op de leuning (alle andere banken hebben geen leuning) en staarde ingespannen naar de spreker, tot er ineens een onbedwingbaar verlangen in hem opkwam de benen eens lekker te strekken en de ogen te sluiten en wie weet wel een heel klein tukje te doen. Andere heren, die geen zin hadden om te zitten, hingen een beetje over een houten balustrade bij de ingang, de allermooiste oude man van de wereld werd weggerold in een rolstoel, voortdurend werden kleine boodschappen aangereikt door geruisloze bediendes, een adellijke dame hield haar eerste speech en dat ging niet best maar het was goed bedoeld denk ik want na afloop werd er druk gemompeld, en de man op de eerste rij tegenover haar nam zelfs zijn voeten even van de schrijftafel van de bepruikte geheimschrijver.

Dat was het. Na verloop van tijd heb ik ook ontdekt dat het over het gevangeniswezen ging, en over alcoholmisbruik, en om de juiste afstand tussen dit hoge college en de kleine verbruiker goed te kunnen schatten ben ik de straat overgestoken en heb in een duistere pub nog eens goed over alles nagedacht.

Brighton

Brighton, februari 1967. Iedereen had gezegd dat ik, als ik naar Brighton ging, ook naar het beroemde *Pavilion* moest gaan kijken, maar al aan de uitgang van Londen kwam een beestachtige mist opzetten. Een verstandig mens keert dan om, maar ik had me er net met veel moeite uitgeworsteld, het ene voorstedelijke gezwel na het andere verslagen, en nog steeds heette het Londen, dus ik reed welbewust de koude, witte lappen in.

In het begin ging het wel. In de groene velden waren de door de winter zwartgeblakerde bomen nog zichtbaar, laagvliegende raven bepaalden de afstand tussen de verschillende, doodstille waarneembare voorwerpen, maar mijn autolichten maakten de mist steeds witter en bewegender, zodat ik na een tijdje de radar aan moest zetten en daarop met gesloten ogen ben verder gereden, af en toe gewaarschuwd als er iets bijzonders te zien was, waaronder gerangschikt mogen worden een lijkwagen met kist en bloemen zonder volgauto's maar met chauffeur en twee grote uithangborden bij een verlaten kerkgebouw. De teksten erop luidden - vrij vertaald: 'Als u alles al heeft moet u hier toch eens langs komen' en 'De kerk is de enige vereniging die bestaat voor degenen die er geen lid van zijn'. Verder niets. Mist. Het geluid van de motor. Een enkele tegenligger. En aan het eind van dat alles Brighton. Wazige, oranje lichten. Het paviljoen afgegrensd door de mist. En aan het eind van Brighton de boulevard, en daaronder de zee. Ik heb mijn auto neergezet en ben op het geluid afgelopen, maar dat was niet genoeg, ik moest alle trappen af, over een strand van grote, natte keien om hem ook te *zien*, de zee, en trouw als altijd lag hij daar, groot, zachtjes bewegend tegen de keien. In de verte de misthoorn van een schip, daarachter weer de zee, en daarachter Nederland, wachtend op een kabinet.

Een tijdje heb ik daar gestaan, verkillend tot op het bot en zelf ook wachtend op een geheimzinnig teken, dat zoals gewoonlijk weer niet gegeven werd. Geen tropische vogel kwam op mijn schouders zitten, er spoelde geen witte walvis aan, en ook de mist trok niet plotseling op om plaats te maken voor een blauwe zee vol overdreven zeilschepen en een sinaasappel-

kleurige zon, niets van dat alles, terug over de keien, de lege boulevard op, dat krijg je als je van je stemming een beroep maakt in een werelddeel waar geen palmen groeien en de regen geen god is maar alleen maar veel water.

Niet langer geklaagd, naar het theater, en dan ook nog een heel oud theater, waar een modern stuk gespeeld werd dat net zo goed dertig of vijftig jaar geleden geschreven had kunnen worden, voor hetzelfde publiek, bonbondozen in de aanslag, een grote bonk onuitstaanbare gezelligheid, pluche, kristallen lampen, bontjassen, de wereld van Victoria, dood maar goed bewaard, mooi maar onvoorstelbaar vervelend. Op de laatste avond dat de wereld bestaat wordt er nog zo'n stuk gespeeld: de minnaar op de rand van het bed, de echtgenoot komt binnen, de minnaar vlucht in de kast en blijft daar een bedrijf lang zitten, maar de echtgenoot zelf heeft het ook achter de elleboog en zo loopt het hele toneel vol met minnaars, minnaressen, papieren ontrouw met veel spitse zinnen en gegier om mannen in kasten en nimmer een traan, en aan de andere kant van het voetlicht bonbons uitpellen en langzaam opkauwen door de allertrouwste echtparen ter wereld die nooit op welke ontuchtige rand van welk vreemd bed dan ook gezeten hebben en dus ook nooit onder dat bed of in een nauwe kleerkast hebben moeten vluchten, maar we hebben verschrikkelijk gelachen, dat wel.

De pauze in een Engels theater wint het van alle andere pauzes waar ook ter wereld. Er zijn verschillende bars, zoals er ook meerdere pauzes zijn, en in alle bars kun je alle dranken krijgen die je maar wilt. Het is natuurlijk leuker als het stuk ook goed is, maar als het niet zo is heb je in Engeland altijd nog de pauze en bij ons alleen een kopje koffie met te veel melk. Dit alles heb ik overdacht in de met rode tapijten en eeuwenoud hout dichtgegroeide *lounge bar* van het *Theatre Royal* in Brighton waar de affiches, op zijde gedrukt, van honderden jaren terug nog aan de muur hangen en herinneren aan vergeten drama's, komedies en concerten door het elfde regiment huzaren van de graaf van P. waar in dezelfde zaal een uit de tijd verdwenen slag mensen ongetwijfeld meer plezier om heeft gehad als ik aan de 1967 geschreven voor-de-oorlogse verwickelingen van mevrouw Brigid Brophy. Maar aan het eind hebben we toch geklapt, samen het volkslied gezongen en zijn we allemaal sa-

men de mist in gegaan. Toen we een half uur later uit het belendende theatercafé kwamen stonden er nog steeds vier verkleumde meisjes op de acteurs te wachten.

Nedejpand

mei 1967. Het lijkt wel of ons geachte vaderland zich deze zonnige dagen onder het beschonken bevel bevindt van een ergens onzichtbaar opgestelde gigantische beroepssergeant. De lauwe zomerlucht is tot aan het zenith verzadigd met de woorden rechts en links, er is een orgie van wederzijdse vingerwijzerijen, en het brave volk probeert in de pas te blijven, maar dat is moeilijk, want wij zijn geen militaire natie, en we komen maar één keer in de zoveel jaar, en dan nog alleen maar op het verzoek van een krant, uit onze legerplaatsen om orde op zaken te stellen.

Dat het moeilijk is de aandacht tussen de twee verkeersrichtingen gelijkelijk te verdelen bewijst de Haagse Post van deze week. Het blad is aan zijn buitenkant geheel nieuw opgeschilderd met buitengewoon zwarte en grote letters, waarschijnlijk om onze vele ouden van dagen voor één keer de frustrerende leesbril te besparen. Van binnen lijkt de HP nog steeds op zichzelf, zij het een beetje feller, en dus beter. De Nieuwe Haagse Post heeft zich met een waarachtige hartstocht op het links- en rechtswijzen gestort. In het goede, en dus verdrietigmakende interview met de heer A. Viruly, een door zichzelf in de geestelijke adelstand verheven aristocraat, waarin de vroegere hoogvlieger laag-bij-de-grondse mededelingen doet omtrent zijn verwarde geest ('eigenlijk niet rechts, voor de doodstraf, jaloers op Wolkers, vol bewondering voor de DAF') lezen wij het woordje links zes keer tegen rechts drie keer. In het commentaartje van de hoofdredacteur figureert links vier maal tegen rechts drie. De obsessies van de grote Gruyters, hoofd van het geheim oppercommando van D'66 (de partij die pas in 2066 weer helemaal up to date wordt) zijn evident: hij wordt acht keer door links gekweld en houdt zich met twee keer rechts nog net in wankel evenwicht, en dat alles om een paar pointeloze mandarinades weg te geven die vanzelfsprekend van een groot inzicht getuigen in de ons omringende politieke folklore, en die bedoeld zijn ter pijniging en aanmoediging voor zijn collega-dorpsoudste, Han Lammers.

U ziet het, de schaduwen van onze toekomstige ministers tekenen zich al af, en zo moet het ook, want ze komen op leeftijd. Later, veel later, als wij nog steeds alleen maar lezen en stemmen zullen wij beide heren

terugzien op de trappen van het Paleis op de Dam, na de beëdiging van het kabinet door Z.M. koning Willem IV - Alexander I.

Om de H.P. te completeren: in de column van W.F. Hermans negentien links tegen drie rechts, maar dat was de bespreking van een werk waarin oude roden zich afzetten tegen het vroeger zo behaaglijke milieu, dus die moeten wel.

Over naar Vrij Nederland. Rinus Ferdinandusse. Achttien keer links, veertien rechts, en een goed stuk. Maar wie anders dan de weerbarstige engel uit Nijmegen, Jan Rogier, zou de enige zijn met meer rechts dan links - vijf tegen twee? Op mijn tellen moet ik passen op dit dorpsplein met zevenenvijftig keer links en dertig keer rechts - en dan heb ik nog maar zes artikelen gelezen en het goede Elsevier en de gezegende Nieuwe linie nog niet eens aangeraakt, om van Lammers eigen Groene maar niet te reppen!

De getallen wijzen het uit: dit volk hinkt. In een verbijsterende processie van Echternach begeeft het zich sektarisch een onbekende richting uit, de nevels tegemoet. Het bekijkt zich zelf in meerdere spiegels, de inwoners snuffelen aan elkander, tasten, luisteren, lezen, kijken en mompelen, links, rechts, links, links, rechts, links, rechts, rechts,' het behaaglijke maar energieverblindende gezelschapsspel van de tevreden villabewoners van Europa-West. De achterbuurten die de rest van de wereld vormen zijn een gemeenplaats geworden waar je je mond over moet houden, en de machteloze die dat niet wil en die zijn emoties graag gerationaliseerd zou zien in een politiek, maar dan een echte, wordt beticht van luxueuze en belachelijke sentimenten, waaraan je de linkse uitvreter kunt herkennen. Want uitvreters waren we toch allemaal, dat is zelfs niet door de geleide Victoriaanse liefdadigheid van één procentje van ons nationale jaarinkomen weg te wrijven, noch door de voorlopige, enige oplossing: het hartstochtelijk opentrekken van de knip als de beelden op de gewetensbezwarende buis weer eens wat te gruwelijk waren om tegelijk met de rode bessen naar binnen te glijden.

In één van de markante zetfouten in de Haagse Post wordt gesproken over Nedejpand in plaats van Nederland. Dat is een vondst. Als wij deze landstreek eens een tijdlang consequent Nedejpand zouden noemen, zouden we misschien daardoor enige afstand kweken tussen onszelf en dit dierbaar plekje grond en

wie weet zouden de niet te torsen problemen van wie rechts is of links en of Nedejpand door één oude familie of steeds een nieuwe meneer geregeerd moet worden een ogenblik vervagen, en dan zouden wij, Nedejpanders, er wellicht toe over kunnen gaan om Nedejpand eens een tijdje, zoals de provo's doen, op te heffen om het op te laten gaan in een iets groter en interessanter geheel. Het gat dat daardoor zou ontstaan kan opgevuld worden met lucht uit de buitengewesten, om niet te zeggen de wereld. Want die stinkt, en al zo lang, naar nieuwe tijden.

Oud

mei 1967. Na de geheimzinnige Hopper heeft het dagbladwezen er al weer een verborgen kroniekschrijver bij gekregen. Deze nieuwe mystificateur schrijft onder de naam de dertiger jaren zwemende naam Samuel Montag 's zaterdagsavonds in het Algemeen Handelsblad. Vandaag een week geleden haalde hij een herinnering op die ook mij soms nog bezig houdt. ‘Wat deden we’, schrijft hij, ‘op 10 mei 27 jaar geleden?’ De oude Montag (nu 74) stond met zijn zoontje (toen elf) naar de vliegtuigen te kijken. De jongen wist al precies aan te wijzen wanneer we te doen hadden met een Stuka, wanneer met een Junker JU 52 en wanneer met een Heinkel HE 111. Soldaten van het Nederlandse leger schoten met hun geweren vergeefs op de aanvallers.

Als ik zulke dingen lees besef ik dat de boosaardige ouderdom zowel voor de jonge Montag als de jonge Nootboom reeds is ingezet. Immers, stond niet de jonge Nootboom (toen zes) samen met de oude Nootboom (nu, en al zo lang, dood) op het achterbalkon van hun Rijswijkse woning te kijken naar de Stuka's, Heinkels en Junkers voornoemd? Of liever gezegd, de jonge Nootboom hing met zijn neus over de stenen rand, en de oude zat in een grote bruine fauteuil en samen keken zij naar de grote zak met vliegtuigen die over hun wereld werd uitgestort, en die hun leven voorgoed zou veranderen.

Achter het huis waren grote, groene weilanden, die nu nog, in zijn herinnering, doorlopen tot aan de verre rode brandende horizon van Rotterdam, en nog jaren later, toen dezelfde Nootboom een stel sinistere, zwarte Stuka's op het vliegveld van Valencia zag staan, be kroop hem de heilige huiver van de oorlog. Het was of die vliegtuigen die daar doodstil en dreigend stonden als een teken van oude gevaarlijke tijden nog geurden zoals die eerste dagen geurden, naar brand en vernietiging, naar dode vreemde soldaten die uit hun kreupele, vernietigde wrakken gehaald werden toen ze neergestort waren in het weiland. Met Montag zou hij, als hij hem kende, over Stuka's kunnen spreken, over hoe ze met 'n nu nooit meer terug te vinden geluid neerdoken over het vliegveld Ypenburg en bommen loslieten. Maar op den duur zouden er steeds minder Montags overblijven (toen elf) en het

zou er wel mee eindigen dat hij op het laatst alleen nog wat in zichzelf zou kunnen mompelen, een vervelende oude man in een hoek van het rusthuis, bladerend in een lelijk geel boek met onzinnig geworden oorlogsfoto's.

Nog meer oud nieuws. Toen de jonge Nooteboom bijna één was, of nul, en de jonge Montag alweer zes, werd Marinus van der Lubbe in Berlijn ter dood veroordeeld, en tengevolge daarvan werd hem het hoofd afgehakt met een bijl. De immer zorgvuldige Duitsers hebben dit nu, met voorbijzien van de platvloerse complicaties van leven en dood, ongedaan gemaakt. Van der Lubbe is bij nader inzien niet ter dood veroordeeld. Hij krijgt acht jaar, omdat hij onnodig mensenlevens in gevaar gebracht heeft.

Een kind kan zien dat dat moeilijk wordt. Niet veroordeeld, dus niet gedood, dat zou de consequentie moeten zijn. Hem wordt dus, een eenvoudige oostelijke plechtigheid, het hoofd weer op de romp geplaatst. De bijl wordt er voorzichtig tussenuit getrokken. Maar wat nu? Wanneer moet Van der Lubbe die acht jaar tuchthuis uit gaan zitten? In 1933? Dan komt hij vrij in 1941, op een ongezonde leeftijd om in Duitsland vrij te komen, want hij is dan precies 32 jaar.

Rehabilitatie is mooi, maar het moet niet ontaarden in een vervelende samenloop van omstandigheden. We doen het dus anders. Van der Lubbe heeft, zegt het Berlijnse hof bij zijn nadere inzicht, mensenlevens in gevaar gebracht. Misschien kunnen ze hem die acht jaar alsnog nú laten uitzitten, als toch een vorm van clementie. Dan weten wij tenminste dat hij de oorlog overleefd heeft. Hij is nu dan 58. Als hij er in 1975 uit komt, kan de Westdeutsche Rundfunk er altijd nog een briljante, huilerige reportage over maken. De lezer die geen zin heeft in deze bespiegelingen moet maar bedenken dat ze in Duitsland ook gewoon hadden kunnen zeggen dat ze Van der Lubbe ten onrechte vermoord hebben en dat het ze spijt. Maar ze hebben er waarschijnlijk toch nog steeds de pest in dat ze dat mooie gebouw kwijt zijn. En mensenlevens, dat is bekend, mag je nu eenmaal niet in gevaar brengen, nergens, en zeker niet in Duitsland, en *zeker* niet in 1933.

Marathon

mei 1967. Gisteravond in Kriterion een Tsjechische documentaire over de aanslag op Heydrich, de Reichsprotector van Tsjechoslowakije - het zoeken naar de dader en de represaille: het uitroeien van het dorp Lidice. Hoe vreemd en hoe ver is die oorlog, als je de authentieke opnames ziet van Heydrich en zijn troepen op een groot plein in Praag. De middeleeuwen zijn, nog één keer en dan voor het laatst, aangebroken. Het kan ook wel aan de sinistere, loden belichting hebben gelegen, maar het geheel leek op een laatste gotische uitbarsting, een orgastische, mythomane verkleedpartij. Ik dacht - ik heb ze toch als kind ook zien lopen, maar die indruk van het totaal onbestaanbare kwam er toen niet af, niet dit enorme carré van gehelmde lansknachten, figuranten in uniformen die niet van die dikke, groenige stof kunnen zijn die ik me herinner, in laarzen die niet naar leer kunnen stinken zoals ik me herinner.

Vooraf de begrafenis is waanzinnig. Apart van alles wat we wel weten dat het is, moeten het hier ook die belichting en het decor van Praag zijn. In een onvoorstelbare godenschemering, onder jankende, snerpende muziek wordt het lijk van de beul weggedragen. Vaandels, insignes, tekens, mystieke stappen, de laatste poging van een verouderd soort mensen om de wereld terug te trekken in het gat waar zij uit gekomen is.

Daarna de wraak: Lidice. Alle volwassen mannen vanaf veertien doodgeschoten. Een veld, een groot veld vol lijken. Een priester, een blinde, een kind, een oude man, en alle andere mannen. Meer dan tweehonderd. De vrouwen naar Ravensbrück. De kinderen vielen in twee categorieën uiteen. Zij die wel en zij die niet 'eindeutschungsfähig' waren. 'Wel' waren er vijf. Die mochten naar Duitse pleegouders. 'Niet' waren alle anderen. De documenten daarover worden getoond, onderstreept, voorgelezen. Het is nog een hele briefwisseling.

Een oude Poolse boer, in een leeg, grijs, winters landschap vertelt dat hij ze als laatste gezien heeft. Ze brachten de nacht door in een kasteel, moesten zich de volgende ochtend uitkleden en werden in een vergassingsauto geleid. Na een tijd, toen alles over was,

reed de auto weg. Het dorp waar zij vandaan kwamen was ondertussen steen voor steen afgebroken en we zien het ook steen voor steen. De vrolijke Arbeitseinsatz, met hun schoppen in plaats van geweren paraderend als karikaturen van hun zoveel mythischere broers. Scheppen, laden, slopen, tot het dorp een lege plek geworden is, een niets in nog steeds hetzelfde licht heuvelig landschap er omheen. Een enkele steen duidt - nu - aan: daar stond de school, daar de kerk, daar boerderijen. De foto's laten nog één keer zien welke mensen daar leefden en geboren waren voor een blind en onzinnig noodlot. Met de moord op Heydrich hadden ze niets te maken. Begrepen zullen ze het niet hebben. Wij zijn nog steeds bezig het elkaar uit te leggen.

Droom

augustus 1967. Ik weet niet of het met de steeds vorderende leeftijd te maken heeft, maar ik droom steeds meer, en vooral als ik op reis ben. Het kan ook zijn dat ik me er op reis veel bewuster van ben, want zoveel dingen die je gebeuren als je je eigen voordeur achter je hebt dichtgeslagen lijken flarden uit dromen die je al eens gedroomd hebt. In Beaune, in de Bourgogne, was er geen plaats meer in de herberg. Het stuk dat ik nog moest rijden om toch nog een bed te vinden was net te lang, de weg bochtig en heuvelig, mijn auto eenzaam, een spookachtig steeds in honderd bochten verschietend landschap schichtig in zijn grote lichten. Iedereen kent het: het lijkt of de door de richtingaanwijzers beloofde plaats nooit meer zal komen. Voor eeuwig ben ik gedoemd om in dit nachtelijke, Franse landschap rond te rijden. Dan komt er, na wat uren lijkt, toch een plaats, Autun. Het is allemaal nog werkelijkheid. Een voorwereldse portier achter een hoge bruine lessenaar. Hij gaat me voor, mompelend, door de langste hotelgang die ik ooit gezien heb. Steeds nieuwe bochten. Ik bedenk dat er achter alle deuren wel mensen moeten liggen, verzonken in hun eigen zelfgemaakte dromen, anders zou hij mij zo ver toch niet brengen. Eindelijk zijn we er. Gedoe met een middeleeuwse sleutel, een kamer met een glimmende houten vloer, en tot in het waanzinnige uitgedijde mescalinebloemen aan de muren. In de kamer naast mij, een duister, zacht, eb- en vloedachtig snurken. Ik doe de ramen open. Uitzicht over enkele daken, en over de nacht. Omdat ik anders niet kan slapen wil ik nog wat wandelen, en loop langs de broodkruimels die ik heb uitgestrooid terug naar de nachtportier. Ik mag er uit. Buiten ligt Autun. Er zijn nog een paar cafés open en even meng ik mij in het plaatselijke nachtleven. De weg draait nog steeds onder mijn ogen door, ik voel de slaap tot in mijn tenen, maar wandel toch nog wat rond. Het is doodstil. Op een leeg plein branden een paar lantarens, ik zie een gerechtshof met koperen hekken, een gebouw met zuilen, een school, de schimmen van de laatste drinkers op de terrassen. Het lijkt alsof ik over en groot toneel loop, decors aan alle kanten, andere acteurs nergens te vinden, ik ook mijn tekst kwijt.

Een half uur later lig ik in bed, en terwijl fragmenten van de 800 kilometer die ik die dag gereden heb op mij in beginnen te werken val ik in slaap, en ergens in die bewusteloze tunnel begint mijn droom. Ik ben in Berlijn. (Het vreemde is dat ik, nu ik dit opschrijf ook in Berlijn ben, maar dan echt. U moet zich daar niets van aantrekken. Voor u ben ik in Autun en droom dat ik in Berlijn ben.) Ik ben in Berlijn, in een bioscoop. Met de niets ontziende logica van dromen bevindt mijn plaats zich vlak voor het doek, niet er naar toegewend, maar er half van af. Ik zit daar geheel alleen, zijdelings opgesteld naar de zaal, die vrijwel leeg is. Mijn schoenen en mijn sokken heb ik uitgetrokken. Iets hindert mij, en plotseling weet ik wat het is: *de oevreuses praten hardop met elkaar*. Timide als ik ben durf ik er niets van te zeggen, vooral ook omdat ik weet dat ik het straks toch zal doen. Als straks aangebroken is geef ik een luide sis die keihard door de hele zaal weerklinkt. Het wordt doodstil. Dan gaan de lichten aan, en daar zit Nooteboom, op die idiote, voor niemand bedoelde plaats, schoenen en sokken uit, ten prooi aan de minachting van twee ouvreuses en een stuk of vijftig Berlijners.

Na een uitgerekte gène word ik wakker, en hoor hoe in de kamer naast mij twee vrouwen zeer luid praten. Tegelijkertijd zitten de waanzinnige bloemen op mijn netvlies, zodat van slapen ook geen sprake meer is. Ik kijk op mijn horloge. Half zeven. Buiten kraait een haan alsof ik daarom verzocht heb. De dames kabbelen door en het onprettige gevoel dat er in mijn droom al geweest moet zijn manifesteert zich als een donderende hoofdpijn. Mijn enige vraag: heb ik echt ssst geroepen? En daarna verwondering - hoe interessant wij toch geconstrueerd zijn dat ik het geklets van twee dames in een hotel in Autun kan vervormen tot twee zichtbare oevreuses in een Berlijnse bioscoop. Of was ik misschien tegelijkertijd ook in Berlijn? Dat kan, maar dat is nog geen reden om mijn schoenen en sokken uit te trekken. Of (of!) ik had de hele afstand in mijn slaap gelopen. Want één ding is zeker: sinds die nacht doen mijn voeten elke dag pijn, zelfs als ik slaap.

Galicië

september 1967. De weg naar la Coruña, in het uiterste noordwesten van Spanje, splitst zich in een gele en een rode. Nu zijn de rode soms al rampzalig, dus laat staan de gele, maar de gele voert bochtig en grillig langs de Galicische kust. Rood gaat op de kaart over Mondonedo en Baamonde, via de bergpas van la Xesta, maar geel slingert via Foz en Ortigueira langs de kaap van Ortega. Ik kies dan toch maar voor geel, vanwege het geheimzinnige, en word beloond.

Het landschap is niet alleen wild en romantisch, het is ook een vreemd samengaan van land en zee, dat ik nooit ergens anders zo gezien heb. Soms zie ik de zee, die groen en noords en vol beweging is een uur lang niet, dan ineens wijzen lange dunne rotsachtige vingers, tot de laatste decimeter met wildgeel koren bezet, een heel eind de oceaan in. Geuren van koren en zeewier, alles waait de auto binnen en vermengt zich met de doorlopende voorstelling langs de weg: een hond die met één oor tegen de muur ligt te slapen, een oud vrouwtje in een rieten stoel, onder een vale paraplu tegen de zon, Toorop-boeren aan de handploeg achter naar de aarde starende ossen - en overal lage huizen met leien daken waarop grote stenen liggen, want het stormt hier dikwijls.

In zo'n landschap is iedereen met van alles bezig, een oude boer rijdt zijdelings op een zwarte muilezel die behangen is met maïskolven, een vrouw met een gerafelde strohoed vijlt het roest van haar hek, een lachend oud mannetje sjouwt met een gele plastic emmer vol verse glimmende vis en aan alle kanten ezels, zó bedolven onder groene grasbergen dat het lijkt of het gras pootjes heeft gekregen en langs de weg wandelt. De bomen staan scheef van de wind - als het niet zo warm was reed ik door een Schots landschap. De heuvels in de verte vertonen de meest tegenstrijdige schakeringen van bossen, rotsen, koren, gemaaid en niet gemaaid. De wereld krijgt op zulke momenten iets gezegends - in deze streken is er nog nauwelijks toerisme, en de verwondering is wederzijds, als een onbekende rijd ik door het onbekende en de gezichten die ik aankijk kijken mij aan met ongeveer dezelfde begerigheid.

In de verte, boven de grote hallen van de oceaan

hangt een grijs onweer dat ditzelfde landschap straks desolaat en kwaadaardig zal maken, maar het is nog niet zo ver - figuren uit onbekende toneelstukken doemen opeens op in een bocht van de weg zoals een lange, havikachtige man met een vuile doek Arabisch over zijn hoofd geplooid. Met een levensgrote, schitterende sikkel staat hij daar roerloos, de dood die zijn zeis vergeten heeft en zich moet behelpen.

De eerste vlagen wind en regen slaan nu toch nog plotseling op de bomen in, de maaiers leggen hun laatste bundels tegen de rode grond en vluchten voor het onweer, en ik bedenk dat dit, zoals Ierland, een land is van heksen en tovenaars, de vervlogen wereld van de oude Kelten, beheerst door vergeten goden die ergens achter die brede, gesloten gezichten nog een plaats hebben die een vreemdeling niet kent. In de haventjes deinen de schepen heftiger op de golven, mijn ruitewissers dansen hun eigen eentonige dansje, tot ik ergens in een dorp stop en uit een stenen witte pot een glas wijn van de streek krijg, *vino ribeiro*, paarsig en bitter, een wijn voor de winter waarvan ik ineens tussen al de hitte van de zomer de eerste noordelijke tekens gezien heb.

El Ferrol

september 1967. Steden die je andere jaren overgeslagen hebt en die je dan nu, een latere reis, ineens wilt zien. Aan dezelfde grillige, vijftandige baai La Coruña, ligt ook El Ferrol del Caudillo. Het is de marinehaven van Spanje, Franco is er geboren, en het is heet als ik er binnenrijd, heet en druk. In de bar van de grote staatsherberg heersen oude tijden. Ik zak weg in een grote leren fauteuil onder een zeeslag en wordt bedekt met een Victoriaans waas. Het moet iets toneelspelerigs - of iets nog veel ergers - in me zijn, dat ik me zo trouw aanpas aan een opstelling van objecten. De enige andere aanwezige in de bar is een Engelsman, pak van zeer kleine ruitjes, helblauwe sokken in suède schoenen, roze gelaat. Hij drinkt een slappe whisky en zit in een kooi van stilte, die ik dicht laat. Aan de donkere houten muren zeeslagen. Naamloze doden vliegen onder bijtend mortiervuur de goed geslaagde zee in, zo lang geleden en toen al dood.

Ik kijk het vertrek rond om te zien of in een of andere hoek de tijd sneller vergaat dan in mijn stoel, maar hij vergaat overal even langzaam. Pas veel later komt iemand me roepen dat ik kan gaan eten. In de comedor is nog een tafel vrij. Wachtend op mijn eten gebruik ik vast wat van de aanwezigen. Aan de tafel naast me zit een bultenaar in een rood truitje. Hij eet een hele hoop eten op en praat ondertussen tegen een jonge vrouw waarvan ik het gezicht telkens vergeet als ik er even niet naar kijk. Aan de andere tafel twee Spanjaarden met een vrouw die niet mee mag praten. De ene man is ziek, dat zegt hij zelf, maar de andere is in de rouw. Over zijn blauwe shantoung-arm een zijden rouwband. Ik kijk langdurig naar dit drietal en denk 'hoe zal ik ooit de essentie weergeven van zijn lange harige hand op de tafel, en zijn vanillekleurige, zo wel gesneden overhemd en het verwoeste, wreed geweeste Goyagezicht van zijn tafelgenoot', maar dat zijn uw zorgen niet, dus dat laten we rusten.

Dit is een Spaans toneelstuk, met het komen en gaan van bedienden dat er bijhoort. Ik krijg een reo, een vis, die naar men zegt, nergens anders voorkomt, en terecht. Zwijgend eet ik de enige reo van mijn leven, hoor hoe het marmer van de vloer de stilte weerkaatst,

zie de harige hand in steeds andere posities op het tafellinnen, een klein meisje met lang zwart haar in een andere hoek kijkt, merk ik plotseling, naar mij zoals ik naar de anderen kijk, en tegelijk met de bultenaar ga ik naar buiten. Samen staan we een ogenblik op de drempel van de herberg, voor een stenen plein waarop de hitte al klaarligt. Naast het plein een parkje met aan de ingang twee meterslange ankers. Hoe oud? In welke verre havens nu vergeten schepen vastgehaakt? Ik leun tegen een onduidelijke obelisk, die ook al iets vergetens moet bewaren en zie hoe in het stoffige zand voor de kazerne een matroos lusteloos heen en weer stapt met zijn te grote geweer. Een paar zwarte kanonnen staan roerloos naar geen enkele vijand gericht. Er is geen goud meer te zoeken, de wereld is al ontdekt, op de maan hoeft niemand bekeerd, er is voor Spanje niets meer te doen. De bomen bewegen, de scheepskranen staan doodstil, een dunne klok slaat, de matroos zal wel nooit iemand doodsteken met zijn bajonet, dit is het westen van het Westen. Gipsen goden die vroeger in Athene woonden staan peinzend naar de zee gericht, wachtend tot iemand ze komt halen, op de obelisk beschrijven Latijnse zinnen de eeuwige roem van een veldheer, maar de naam van de slag is misvormd, die van de vlootvoogd verdwenen en van het jaartal rest alleen een 5.

In ..5.. heeft iemand, wie? een slag, waar? gewonnen. Het monument tracht het zich wanhopig te herinneren, het wil zijn plicht doen, daarvoor is het opgericht, maar het kan het niet meer, het lijdt aan geheugenverlies. In 5 heeft iemand ergens een slag gewonnen. De krankzinnige gladiolen aan de voet van dat stuk graniet staan er doodstil bij, alsof de nutteloosheid van dat monument ook op hen is overgeslagen. En op mij, denk ik, want trager dan daarvoor ga ik de stad in, het park aan zijn eigen stof overlatend.

Niets

september 1967. Het is de vroege ochtend, in Ribadeo. Een dienstster met een wit kloostergezicht zet een glas sinaasappelsap voor mij op tafel, en dat wordt dan meteen de felste kleur van het hele diepe landschap dat onder me ligt. Ik zit er helemaal alleen. Over het wijde binnenmeer, beneden, trekt een man in een bootje, ook alleen. Alles is zo stil, de baai zo diep beneden me, het bootje zo klein dat het op een vlieg lijkt die heel langzaam over een marmeren tafel loopt. Ver aan de overkant ligt een ander dorpje, Castropol. De huizen, het kerkje, de haven zijn duidelijk zichtbaar, maar alles samen is het zo ver weg dat je in het dorpje geen enkele beweging ziet. Kortom, alles is roerloos, er hangt een lichte ochtendnevel, en verder is er niets mee te delen.

Ik heb hier een herinnering, maar ik weet niet meer welke. Het heeft iets te maken met een veerboot, en ik zie de veerman, en ik zie de kleur groen, en weet dat in de verte de zee ligt, maar ik kan het niet meer in elkaar passen, het is gebeurd maar het is verdwenen, leve de vergankelijkheid. Ergens in mijn geheugen boomt die veerman mijn ik van tien jaar geleden heen en weer over de baai van Ribadeo, maar het is een reis zonder einde. En tóch herinner ik me de groene schittering van de oceaan, maar als ik van het terras opsta en het dorp inloop, de kant van de zee op, kan ik het niet vinden. Nergens een aanlegplaats, nergens een veer, nergens een oude man die vreemdelingen overzet. Dat het hier was weet ik zeker. Misschien was ik het wel niet, dat kan ook nog. Nutteloze Spaanse bespiegelingen.

Van het haventje beneden komt het slaan van ijzer op ijzer, een visser boet zijn netten, er rijdt een rode auto voorbij, en dat alles terwijl zich in de rest van de wereld van alles afspeelt. De wereld! Waar die dan wel mag wezen? De dag komt langzaam overeind en gaat weer liggen, ik slenter langs het water, drink wat in kleine donkere cafés, zie de zwarte boeren met hun wagens uit de heuvels komen en zie ze weer gaan, de avond in, die het dorp langzaam begint in te sluiten. In het grootste café staat de televisie aan, maar de werkelijkheid moet van zo ver komen, dat hij hier gescheurd en gerafeld aankomt, witte trillende schimmen leggen ver achter de bergen verklaringen af,

maar het is duidelijk te zien: het heeft allemaal geen belang. De mannen blijven kaarten en anis drinken, en de vreemdeling zit buiten, met blauwe handen onder het valse licht en schrijft af en toe wat op, maar er is niets op te schrijven.

In het zandachtige parkje lopen een paar katten. In het midden van het parkje staat het borstbeeld van een gestorvene, die daardoor nog doder wordt dan hij anders geweest was. In het dodenrijk verwijlt hij, met zijn ellenlange naam, niet meer in Ribadeo waar hij zoveel goeds heeft aangericht. De magere palmen achter het beeld strijken met hun harde bladeren over elkaar, dat is te zien in de roerloze witte lichten, maar verder, nee verder is er werkelijk niets te zien. Ik krijg een onbestemd verlangen om nu maar eeuwig zo te blijven zitten, in brons gegoten, het standbeeld van de onbekende reiziger, in de geur van zware Spaanse sigaretten, en met af en toe een klein glaasje cognac. Een mooi einde voor een rusteloze afwezige. En dan zou er in Ribadeo toch nog iets te zien zijn.

La Coruña

september 1967. Een nieuwe denker leert dat de aarde, nu we haar met onze ruimtevaartuigen ‘ommuurd’ en van de ruimte afgesloten hebben, een dorp geworden is. De aarde is een dorp. En de inwoners, leert hij, hoeven in de toekomst, als ze naar een ander eind van dat dorp willen, zich niet meer lichamelijk te verplaatsen. Je kunt blijven zitten waar je zit, en toch ergens anders zijn. Dit wat onwennig overwegend, nader ik, nog steeds lichamelijk, mijzelf niet in Amsterdam gelaten hebbend, La Coruña, stad in het uiterste noordwesten van Spanje, de andere kant van ons dorp.

Er zijn kroniekschrijvers die tranen laten bij het verdwijnen van een oud café in de binnenstad. Maar wat voor rivieren van leed zullen er loskomen als de oudste tuin van allemaal, de aarde, zal veranderen in een eeuwigdurende voorstad, waarin alleen nog talen en klimaten, en hoelang nog? zullen verschillen. Ik voel een merkwaardig conservatisme in me opkomen, een ouderwets levensgevoel, dat tot elke prijs doodmoe in een onbekende stad wil aankomen, vreemde geuren ruiken en zien wat een helder zeelicht en een straffe oceaanwind, die de lucht laat klapperen als een zeil, met een stad kunnen aanrichten.

La Coruña is een stad van zee en wind. Het licht is er anders dan in de meeste Spaanse steden, en het wordt in alle huizen gevangen door enorme glazen veranda's van kleine ruitjes, de ventanas. Omdat ik er deze keer niet zal blijven rijd ik maar wat rond, de zee houdend, en kom op een leeg en zanderig plein in een arme buurt, waar ik mijn auto neerzet voor een kazerne. Twee mannen in de eeuwige modderkleurige uniformen en met Duitse helmen houden de wacht voor de poort waarachter alles voor het vaderland geschiedt; hun voeten knallen in de houding als er een zwarte auto met een vlaggetje uitkomt. Aan de overkant van het plein is een soort vlooiemarkt, aan elkaar gebouwd van oude meubels, overdekt met ijzeren platen, met een eigen systeem van straten en pleinen. Het is er donker, kopers lopen er niet, en plotseling merk ik dat het eigenlijk een woonwijk is. Af en toe schreeuwt een vrouw uit zo'n hol dat ik iets kan kopen, maar ik zou niet weten wat. Een stam van hutbewoners die in

zijn eigen koopwaar woont. Geen foto's daarvan in de van kleuren blazende toeristenfolder. De achterkant van Spanje, die je in elke grote stad aan kunt treffen, krotachtige aangroeisels die bewijzen dat vijftwintig jaar Franco in de meeste streken van het land nog niet veel meer hebben opgeleverd dan schijn. Ik ontsnap uit het labrynt en kom op een droog grasveld. Een oude man ligt te slapen tegen de muur van een kerkhof, misschien om zich vast wat thuis te voelen, een meisje ligt voorover op het gras en schrijft, haar potlood stijf vasthoudend, een brief. Er is iets ontroerends aan mensen die in de open lucht schrijven, maar er is ook iets kortstondigs aan ontroeringen, want twee partijen jongens van een jaar of tien naderen elkaar uit de verte met wilde dierenkreten. De ene helft draagt rubberen, grijze doodskoppen en is gewapend met keien die even daarna door de lucht vliegen. De oude man probeert overeind te komen als een geschrokken geit en het meisje verbergt zich achter een boom. De monsters met rubberen koppen en dunne jongensbenen winnen, de oude man verwenst en verdoemt, het meisje is verdwenen. Ik probeer het kerkhof binnen te komen, maar het is afgesloten met twee grote hangsloten.

Het is een Engels militair kerkhof uit een ver verleden, de graven zijn overwoekerd met onkruid en wilde bloemen, soms zie ik een halve naam, een halve gedachte, maar ook degenen die om deze doden getreurd hebben zijn gestorven en Albion is ze vergeten en nu liggen ze daar maar wat. Ik wandel terug naar het plein en koop de 'Ideal de Galicia' en 'El Correo Gallego', lees dat het 24,6 graden is en dat de eb die ochtend om 3.14 is ingetreden. Een vrouw met een mand vol rode krabben komt voorbij en degene wiens enige taak was dit allemaal waar te nemen staat op en gaat verder.

Santiago

september 1967. Als je wat langer in Santiago de Compostella blijft lijkt het alsof je je terugtrekt in een of andere grot van de tijd, een hol van antieke dagen die door een vreemd overlevingsmechanisme nog in zwang zijn. Om ook eens wat onzinnigs te zeggen: ik heb dat altijd in steden waar geen trottoirs zijn. Het ontbreken van trottoirs laat de paleizen en kloosters zonder enige afleiding uit de aarde omhoog stormen, je hebt maar met twee elementen te maken: de stenen waar je op en die waar je langs loopt, een vereenvoudigde wereld, die dan ook nog in een ver, mistig, westelijk Ierlandachtig Spanje is neergezet. Vroeger, meer dan duizend jaar geleden regende, zoals nu, een lichte Atlantische regen op de pelgrims die in lange kettingen en karavanen uit alle delen van de wereld hierheen kwamen, of, zoals mijn Spaanse reisgids het lyrisch opsomt ‘pelgrims uit alle landen ontmoetten elkaar op de lange voetweg naar Santiago-het feodale Bourgondië en Aquitanië, de Provence en de Languedoc van de troubadours, de burgers van Vlaanderen en het Rijnland, stedelingen uit de gotische wondersteden van het Ile de France, mannen uit het ruwe Bretagne, het groene Engeland, het mistige Wales, het betoverde Ierland en uit de ijzeren Duitse landen... alles kwam samen bij het graf van de onthoofde apostel...’ En ook ik, duizend jaar later, kom er samen. In de duistere kathedraal een gesuis, geslis, en gefluister alsof er duizenden aanwezig zijn die niet praten.

De kerk is hoog en sober, maar dan ineens, voorin, barst het los, goud, zilver, engelen, beelden met in het midden, onbeweeglijk en tevreden als een boeddha, de gouden Sint Jacob. Achter het hoofdaltaar is een hol gebouwd, een gouden schatgraverskamer, die je alleen maar van rechts kunt benaderen. Ik klim de versierde trap op en kom achter het beeld terecht. De vrouw voor me kust het, snel, en fluistert iets. Ik ga op mijn tenen staan en zie wat het beeld ziet, een verre ruimte waarin hier en daar een bazuinstoot daglicht naar binnen valt en waarin mensen zonder duidelijk patroon heen en weer dwalen. Achter het beeld staat een volautomatische priester, als ik hem nader steekt hij, terwijl hij door blijft lezen in een geheimzinnig boekwerk, de grote tinnen schaal naar voren en trekt

hem weer in als mijn geldstuk er op klettert. Aan de andere kant daal ik weer naar beneden juist terwijl de orgelstemmer zijn waanzinnige geluiden op het kerkvolk begint in te jagen, dat zich daardoor niet laat storen. Zoals alle grote kathedralen lijkt deze op een groot station waar elk moment iets vertrekt met onbekende bestemming. Twee vrouwen moeten afremmen voor een priester die plotseling knielt, een man zit recht voor een biechtstoel geknield, de zichtbare priester ondersteunt zijn zeer witte hoofd met een langwerpige hand, overal wonen Spaanse dames flarden mis bij. Achter het hoofdaltaar zegt een priester plotseling in het Spaans 'gij zijt het zout der aarde' en op datzelfde ogenblik breekt buiten de zon achter een wolk vandaan zodat ik samen met drie nonnen in een ijzeren lichtkring sta, wat ons heel goed afgaat. Een paar altaren verder draagt een oude man de mis op. Hij is geheel alleen, zelfs zonder misdienaar. Achter hem op de grond, op een koperen grafplaat liggen twee bossen gladiolen, schuin neergelegd, met de stelen in zilverpapier gewikkeld. Hij draait zich om en spreidt zijn armen uit naar het volk, maar ik alleen ben het hele volk, wij kijken elkaar aan terwijl hij mij zijn Latijnse zin toewerpt, er is iets heel treurigs aan zijn eenzaamheid.

Later, in de nacht, als het een beetje regent om mij te gerieven, en als de wapperende geesten van voorbije pelgrims door de glanzende straten gaan die ze nog kennen omdat ze niet veranderd zijn, wandel ik de stad nog een keer rond. Tegen de kathedraal, maar flauw verlicht, de gotische engelen, heiligen, koningen, hun gezichten onuitlegbaar van een oosterse sereniteit, en daarnaast, op een leeg plein, het geluid van een gitaar en af en toe een vlaag gezang. Ik zou er naar toe willen gaan, maar de zangers zijn met zijn tweeën en ik laat ze alleen. In plaats daarvan ga ik een klein café binnen en zie de bokskampioenschappen van Spanje op de televisie, een middeleeuws toernooi. Want de oudheid, een mooi woord, de oudheid is nog steeds niet voorbij, en zeker niet in Santiago.

Ooievaars

september 1967. Palas de Rey, Arzua, de pas van Piedrafita, Valverde de la Virgen, door een wollig en dan weer versteend landschap nader ik Leon, en ben bezig, maar weet het nog niet, een oude droom te bederven. Waarom hebben sommige steden, waarom heeft *de naam* van sommige steden een klank die iets belooft wat er niet is? Lee-oon! Jarenlang was ik er bijna, maar het ligt achter passen, over bergen, bezijden de routes, en achter al die obstakels vermoedde ik een koningsnest, een oude, in zichzelf gekeerde burcht, iets met duistere stegen, een van die stenen vestingen die zich samengebald hebben in een afwerend landschap, de oude stad van Aragonese vorsten, Leon.

De kathedraal, op foto's, is hoger, barser dan die van andere Spaanse steden, het huis van een god met een slecht humeur. Vliegtuigen landen niet in Leon, de trein moet door de bergen en er overheen, en dat zou aan de stad die scherpe smaak van isolement moeten geven die sommige steden zo onbenaderbaar heeft gemaakt, maar niets van dat alles. Een kring van industrie er omheen, een wat slordige stad waarin de monumenten gaten zijn waardoor je het verleden kunt zien, als je wilt, en dat is alles.

Ik trek in een oud koningspaleis dat als hotel is ingericht en waarin je je als een laatste Habsburger mag gedragen. Alles is gebouwd en bedacht ten gerieve van een Walter Mitty-kant in het menselijk karakter. In zo'n oord kun je niet gewoon doen. Je wordt omringd door éérentwintigduizend bediendes die er uit zien alsof ze elk ogenblik willen gaan knuffelen. Ze dragen uniformen uit onbekende legers en hangen als grote zwijgende wolken om je heen en zouden je nog wel naar bed willen brengen als dat mocht, en dat zou nog niet eens gek zijn, want het bed is een hemelbed, en wie is daar ooit zonder hulp ingekomen? Na het eten dat onder innig gefluister en ook al in klederdracht wordt opgediend trek ik dan toch maar de stad in, naar de kathedraal. Zoveel landschappen kun je doorrijden, al die kathedralen samen vormen toch één kathedraal, de buitenwereld blijft achter en je bent weer in die hoge koele zalen waarin de mensheid maar wat onbeholpen rondscharrelt, ten prooi aan megatonnen antieke heiligheid die op je neerstort. Steeds onbenaderbaarder vind ik de vergane koningen

en bisschoppen die op hun eigen graven liggen uitgestald, van een andere planeet ben ik gekomen, een vleespot vol onbegrip en kijk naar die allang dode, nergens meer aanwezige stenen wezens, voor mijn part een onuitlegbare, proto-Afghanistaanse beschaving. Hoe meer kathedralen ik zie hoe groter de afstand wordt, want het is niet een incidentele koning die daar ligt, het is vanaf Reims tot Leon een ras van verdwenenen, een stam van versteende slapers, waar wij, die nooit op ons graf zullen mogen liggen, maar die efficiënt verbrand, gekeerd of weggeblazen zullen worden, niets mee te maken hebben behalve onze afkomst - maar hoe langer ik kijk, des te vreemder vind ik het: eerst zij, toen de apen, en toen wij, dat zal het wel geweest zijn. Niet anders. Miljoenen jaren oud zijn ze, geen achthonderd, en bedrukt verlaat ik de reuzensarcofaag en ga in het hotel naar een stieregevecht op de televisie kijken, en ook dat smaakt naar oude tijden: een man die met een dier vecht!

De volgende dag rijd ik weg. In Leon zal ik nooit meer terugkomen. Ik ga de richting uit van Segovia en merk hoe het landschap, nu ik het stenen hart van Spanje nader, onbarmhartiger wordt. Ergens - ik heb het opgeschreven, het was bij Puente Blanca, maar ik zou niet meer weten waar dat is, zie ik een groep ooievaars, ver in het veld. Ik ga uit de auto en schreeuw naar ze. Nergens iemand te zien, dus ik kan rustig schreeuwen. Ik wil ze zien opvliegen, maar ze vliegen niet op. Ik klim door een opgedroogde bedding. De zon staat recht op mijn hoofd. Aan de andere oever begint een lange, dorre prairie. Een kudde stieren die achter de ooievaars graast keert zich loom naar mij toe als ik weer begin te schreeuwen. En dan zie ik mezelf zoals ze mij zien, een springend, schreewend mens in een leeg landschap waarin de onzichtbare hitte ligt opgestapeld. Maar ik kan nu niet meer terug, en eindelijk, als ik mezelf onzinnig klapwiekend als een soort schrikvogel begin te gedragen, gaat de eerste, en dan de anderen, en ik zie wat ik zien wou, tien, twintig van die hortende, wijdvleugelige *gestaltes* die zich zelf in de lucht schilderen. Tevreden als een man die een monument gemaakt heeft wandel ik weer terug naar het smeltende asfalt.

Dodenvallei

september 1967. In de Spaanse burgeroorlog vielen één miljoen doden. Het regime dat op deze massale broedermoord gevestigd werd was wreed en bitter voor de overlevenden die aan de ‘verkeerde’ kant gestreden hadden. De tijd heeft het niet uitgewist, wel teruggedrongen. Het regime regeert nog. Het draagt witte uniformen met zwarte overhemden, het heeft een leider, en de leider wilde een monument. Zo ontstond, niet zo ver van Madrid, de vallei der gevallenen. In mijn onschuld had ik begrepen dat strijders van beide zijden er begraven lagen, maar ik heb geen graven gezien. Het is een monument voor het regime, een leeg en hol voorwerp in een leeg en wreed landschap. En de dood, hoewel onzichtbaar, is aanwezig, dat moet gezegd worden.

Je komt er door een grote stenen poort met wachters. Namen zijn machtig, want na die poort wordt het landschap, dat daarvoor een heet, branderig Spaans landschap was, plotseling een land van de dood. Je rijdt er een paar kilometer doorheen. Leeg, geen gebouwen. Langzaam rijdende auto's. Dan een grote parkeerplaats. Tentjes met coca-cola, ansichten, w.c.'s, Duitse, Hollandse, Zweedse bussen. De basiliek of wat het dan ook is ligt tegen een reuzenrots, waarop dan weer een kruis, en wat voor een! De zon staat er, op dit uur, recht tegenaan, zodat het is alsof hij gekruisigd wordt.

Ik begin de lange trappen op te klimmen, een schaap met een opschrijfboekje tussen een kudde foto's inslikkende strohoeden. Als ik binnenkom voel ik een door machines gemaakte koelte. Koud is het, dat is het enige, terwijl buiten de zon verder brandt. Mijn eerste gedachte: de stationshal van de dood. De hal is van graniet. Ongeïnspireerde ornamenten tegen de muren. Kunst zonder enige naam, zonder gezicht, uit de fabriek. Uit armoede zijn er maar wat middeleeuwse wandtapijten tegenaan gegooid, maar ook die verliezen hier hun ziel. Het is het monument van rijkgeworden burgers, achter de protserigheid is geen enkele emotie, geen enkel drama zichtbaar. Armzalig de doden die zo worden herdacht. Hoe groot, hoe afgrijselijk van afmetingen ook, de echte doden zouden er, keurig opgestapeld, nooit ingekund hebben. Een

bronzen bord herinnert het vage nageslacht er aan dat de grote Francisco Franco dit allemaal heeft opgericht. Hoe ze daarop zullen reageren is nog niet bekend.

Over de glanzende marmeren vloer die er uitziet als een zacht bebloede schaatsbaan loop ik naar het hoofdaltaar, een soort gedemonteerde gouden koets, waar de stank van de dood als een goedkope eau de cologne omheen waart. Een paar Spaanse nonnen liggen tegen de treden geknakt, weer ten prooi aan heel andere emoties. Van achter het altaar - je kunt er in een cirkel omheen lopen - zie ik, nu heel ver, door de deuren de witte brand van het licht buiten, en dan gebeurt er iets heel griezeligs: het leger toeristen dat aan komt wandelen heeft voor mij door het scherpe tegenlicht, zijn gezicht verloren, ik zie alleen maar een drom schimmen die op mij afkomt, de oprukkende doden voor wie deze parkeerplaats gebouwd was, maar die geen plek kunnen vinden om te liggen. STILTE! dit is een gewijde plaats! staat ergens, en met de herinnering aan de kathedralen van Santiago en Leon nog zo dichtbij wordt dat een boosaardige grap, er is niets gewijds aan deze armoedige wansmaak waaraan geen enkele Spaanse kunstenaar van naam heeft meegewerkt.

Tegen de mompelende stroom in ga ik naar buiten. Onschuldige, van niets wetende rotsen en dennen, die er ook niets aan kunnen doen. Staande op al die trappen, die in dictaturen altijd het monument nog monumentaler moeten maken, kan ik het me voorstellen: met wat nevelige nevel, met een oranje zon, met trompetgeschal, met wierook en lege woorden met onderscheidingstekens en een slecht geweten en met dat wilde landschap dat alleen maar een wild landschap is er omheen kun je hier een mooie Wagneriaanse zwelgende stemming opwekken. Nog één keer kijk ik om en zie de gestolde rouw van de brandstichter, een leeg gebaar, gemaakt door een opportunistisch bewind, een van de vele die aan Spanje geknaagd hebben zonder het te kunnen vernietigen. Eén graf voor één onbekende dode, waarvan niemand weet aan welke kant hij vocht was beter geweest, maar de farao wou een pyramide. Zelfs dat is het niet geworden, maar veel steen is het wel.

Gedichten

mei 1968. We zijn gewend aan Amerikanen, van wie we uit andere, gekleurdere films weten dat de pakken groen zijn. En we zijn gewend aan de kleine mannen, vaak in korte broeken, met kortgeknipt steil jongenshaar en zwarte overhemden, soldaten van de Vietcong. We krijgen ze dagelijks voorgeschoteld, gevangen, kanonnen afschietend, heuvels veroverend en heroverend, in en uit helikopters en ook dikwijls dood. Dat er tussen al dat oorlogvoeren en sterven ook nog gedichten geschreven konden worden was niet bij mij opgekomen, en dat is dom. In het laatste nummer van het Engelse blad NOVA staan vijf gedichten, gevonden op de lijken van Vietcongofficieren en -soldaten. Alle documenten die op de vijand gevonden worden, bewaart men zorgvuldig. Een Amerikaan stal de gedichten en een andere Amerikaan naaide ze in zijn kleren en smokkelde ze naar Parijs. Ik vertaal er drie.

De weg naar Ben Hoa

*Zoveel keer al ben ik heen en weer getrokken
over de weg naar Ben Hoa
Ik heb de draak gezien en de hagedis
op de weg naar Ben Hoa
Messen geweren laarzen rijst bloed
blikjes vlees fruit groente thee
ammunitie mortieren bommen, en het gelach
van vrouwen
alles komt en gaat en komt en gaat
over de weg naar Ben Hoa
en lang nog zal het zo gaan, af en aan, af en aan,
over de weg naar Ben Hoa
terwijl de heldere, verraderlijke morgen
ons besluit.
Zonnen manen nieuwe seizoenen nieuwe jonge bamboeplanten
verminkte misvormde kinderen en onze eigen lijken
zwart getij wit getij, olie en alcohol
drijvend en kolkend rond Ben Hoa
Totdat de grote moesson van ons volk
eindelijk voortraast over de weg naar Ben Hoa.
(anoniem)*

Hofmakerij

*Op een nacht kwam ik in jouw dorp
keek langzaam en goed naar jouw hut
en stelde me voor hoe jij daar sliep.
's Nachts kwam ik, in de vriendelijke nacht,
en de moessonregen was bij me toen ik bij je kwam
en ademloos jouw hut uitzocht tussen al die andere.
O, mijn gazelle, mijn leven, ik kan met zo weinig toe
op een dag zul je weten dat ik kwam en niets meebracht
en ook niets verwachtte,
dat ik alleen maar kwam om naar jouw deur te kijken.
Zul je dan tegen me lachen, en vanachter je gesloten vingers
fluisteren, 'o mijn lief, o mijn eigen waanzinnige lief?'*

(gevonden op het lijk van een Vietcongofficier te Tay Ninh op de grote weg naar Saigon in nacht van 11 op 12 januari 1966 door kapitein Robert. Een landkaart werd eveneens aangetroffen.)

De seizoenen

*In dit nieuwe seizoen van vloeibaar vuur en fosfor
houdt de hemel myriaden uitbottende zilveren knoppen
voor ons klaar
Een tegennatuurlijke regen zal het gras en gebladerte
verdorren, voor de zoveelste keer,
en mijn boerenogen zien alleen maar doodgeboren bloemen
in witte velden van dood.
Wat voor hagelstenen houdt de lucht nog voor ons verborgen,
o, mijn volk, wat een zaaitijd ligt er achter ons!*

(lichaam gevonden in het district Ben Cat, provincie Thu Dau Mot, door Sergeant Chaip, 4.2.66.)